

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

**Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (1941–1943
рр.): правовий режим та стратегії виживання**

Жигadlo Дар'ї Олександрівни
студентки 4 курсу
групи ІСТб-1-22-40.д

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Гедьo Анна Володимирівна

Роботу захищено «___» _____ 2026 р.

Оцінка _____

Київ 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ТА ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЖИТТЯ У КИЄВІ	
1.1 Структура німецької окупаційної влади та формування органів місцевого управління (вересень – листопад 1941 р.)	11
1.2. Нормативно-правове регулювання міського простору через систему обов’язкових постанов	14
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТРАТЕГІЇ ТА ПОВСЯКДЕННА АДАПТАЦІЯ КИЯН	
2.1. Еволюція суспільних настроїв та психологічний стан міського населення в умовах «нового порядку».....	20
2.2. Стратегії економічного виживання: продовольча криза, натуралізація побуту та функціонування «чорного ринку».....	29
2.3. Повсякденна взаємодія населення з окупаційною владою: межа між вимушеним співіснуванням та колаборацією.....	41
РОЗДІЛ 3. ПЕЧЕРСЬКИЙ РАЙОН ЯК ЛОКАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОСТІ	
3.1. Специфіка функціонування Печерська як адміністративно-військового центру окупованого міста.....	53
3.2. Печерський район у системі окупаційного контролю: топонімічні зміни, просторові обмеження та локальні практики виживання	61
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71

Актуальність теми. Дослідження повсякденного життя киян в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) є надзвичайно важливим як у науковому, так і в суспільно-політичному контекстах. Воно дозволяє не лише реконструювати правовий та адміністративний ландшафт «нового порядку», а й проаналізувати глибинні трансформації міського соціуму, стратегії адаптації та механізми виживання людини в екстремальних умовах.

Сьогодні ця тема набуває особливої ретроспективної актуальності. Події, що розпочалися 24 лютого 2022 року, змусили українців і киян, зокрема, знову зіткнутися з реаліями війни: загрозою життю, обмеженнями прав і свобод, руйнуванням інфраструктури та необхідністю швидкої адаптації до критичних умов. Історичні паралелі між досвідом 1941 та 2022 років дозволяють глибше зрозуміти психологію поведінки міського населення в переломні моменти історії, виокремити сталі моделі виживання та проаналізувати реакцію суспільства на зовнішню агресію.

Центральною постаттю дослідження є «звичайна людина» - її моральний вибір, повсякденні рішення та самоідентифікація. Як зазначає історик Тамара Вронська, сприйняття історії як живої дійсності залежить від позиції її учасників та інтерпретаторів¹. Тому вивчення окупації крізь призму досвіду пересічного киянина, з урахуванням його соціально-економічного статусу, дає змогу відійти від ідеологічних схем і побачити реальні соціальні процеси.

Окрему увагу приділено правовому режиму окупації. Аналіз адміністративних приписів дозволяє зрозуміти, як право перетворювалося на інструмент тотального контролю та примусу. Водночас актуальним залишається питання диференціації стратегій поведінки населення: від активного спротиву до вимушеного співіснування та колабораціонізму. Проведення чіткої межі між стратегіями виживання та свідомою співпрацею з ворогом є одним із викликів

¹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 6.

сучасної української історіографії, яка тривалий час перебувала під впливом радянських пропагандистських стереотипів.

Історіографія проблеми. Вивчення повсякденного життя окупованого Києва пройшло складний шлях від жорсткої радянської ідеологізації до сучасного антропологічного повороту. Умовно історіографію проблеми можна поділити на кілька етапів.

Радянська історіографія (наприклад, праці К. Дубини) була жорстко підпорядкована концепту «Великої Вітчизняної війни» та зосереджувалася переважно на героїзації комуністичного підпілля, партизанського руху та висвітленні винятково каральних акцій окупантів. При цьому повсякденне виживання «негероїчної» більшості містян, їхні адаптаційні стратегії та проблеми колабораціонізму залишалися абсолютною «білою плямою» або ж таврувалися як зрада.

Важливий перехідний етап у вітчизняній науці здійснив М. Коваль, чії праці кінця 1980-х – 1990-х років вперше запропонували глибше концептуальне осмислення війни, відійшовши від чорно-білих стереотипів і розпочавши аналіз специфіки нацистського окупаційного режиму та долі військовополонених і цивільного населення².

Значний внесок у збереження пам'яті про окупаційні реалії зробили історики української діаспори та західні дослідники. Вони першими почали відверто говорити про моральні дилеми окупованого суспільства. Зокрема, у працях Дж. Армстронга та пізніших дослідженнях Т. Гунчака порушувалися питання функціонування місцевої адміністрації та українського національного життя в умовах цензури. Знаковою для розуміння повсякдення окупації стала фундаментальна праця нідерландського історика К. Беркгофа «Жнива розпачу»,

² Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль ; ред. В. А. Смолій. — Київ, 1999. — 335 с. — (Україна крізь віки : у 15 т. ; т. 12) С. 366.

де Київ постає як один із ключових центрів нацистського демографічного та продовольчого терору.

Сучасний етап вітчизняної науки (після 1991 р.) позначений відкриттям доступу до колишніх секретних фондів та стрімким інтересом до історії повсякденності (Alltagsgeschichte). Праці Т. Вронської, Т. Заболотної, О. Лисенка кардинально змістили фокус на мікроісторію: аналіз функціонування міської інфраструктури, медичного забезпечення, продовольчої кризи та карткової системи під окупацією. Окремі аспекти, як-от історія Голокосту та трагедія Бабиного Яру, ґрунтовно досліджені в роботах А. Подольського та В. Нахмановича, а специфіка окупаційної преси розкрита в публікаціях К. Курилишина.

Важливий внесок зробили історики української діаспори, які першими почали відверто говорити про досвід цивільного населення та моральні дилеми окупованого суспільства. Сучасний етап розвитку науки (після 1991 р.) позначений відкриттям доступу до фондів та зацікавленістю історією повсякденності (праці Т. Вронської, Т. Заболотної та ін.). Це дозволило змістити фокус на мікроісторію та аналіз функціонування міської інфраструктури під окупацією.

Джерельна база. Джерельна база дослідження є комплексною і ґрунтується на принципах класифікації, запропонованих Т. Заболотною. Оскільки безпосередня робота в архівосховищах під час написання кваліфікаційної роботи не проводилася, основний масив репрезентативної інформації залучено з опублікованих збірників документів, електронних архівів та матеріалів періодики. Залучені джерела поділяються на три основні групи:

1. *Опубліковані архівні документи.* Використано матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО) та Державного архіву Київської області (ДАКО), що були оприлюднені в тематичних збірниках (зокрема, у збірнику «Київ у дні нацистської навали...»).

Ці матеріали включають: обов'язкові постанови та накази німецької військової комендатури і Штадткомісаріату, розпорядження Київської міської управи щодо реєстрації населення, тарифікації зарплат, нормування продуктів харчування, а також звіти апарату СД про політичні та суспільні настрої киян. Це дозволило відтворити нормативно-правовий каркас окупаційного режиму.

2. *Періодичні видання доби окупації.* Важливим джерелом стала легальна преса, зокрема газети «Українське слово» та «Нове українське слово», що видавалися в Києві у 1941–1943 рр. Попри їхній виразний пропагандистський і цензурований характер, періодика містить унікальний фактологічний матеріал: тексти офіційних оголошень (правила комендантської години, накази про здачу радіоприймачів, заклики до виїзду в Німеччину), ціни на легальних ринках, розклад роботи установ та репертуар театрів. Критичний аналіз цих текстів дає змогу дослідити механізми інформаційно-психологічного впливу окупантів на містян.

3. *Джерела особового походження (его-документи).* Спогади, щоденники та листи є ключовими для реконструкції антропологічного виміру окупації, адже саме вони фіксують приватні стратегії виживання. У роботі використано унікальний за своєю деталізацією щоденник киянки Ірини Хорошунової, який є щоденним хронікером побуту, чуток і настроїв окупованого міста. Важливими є також щоденникові записи Ніни Герасимової, спогади колишнього голови міської управи Леонтія Форостівського («Київ під ворожими окупаціями»), мемуари Федора Пігідо-Правобережного («Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця»), а також документальний роман-спогад Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». Цей комплекс джерел дає змогу поглянути на окупаційну політику «знизу» — очима пересічної людини, яка щодня стикалася зі страхом, голодом та необхідністю робити складний моральний вибір.

Об'єкт дослідження – міський соціум Києва в умовах нацистського окупаційного режиму.

Предмет дослідження – правова регламентація життєдіяльності міста, повсякденні практики та адаптаційні стратегії киян у 1941–1943 рр.

Хронологічні межі охоплюють період з вересня 1941 р. (взяття міста німецькими військами) до листопада 1943 р. (визволення Києва).

Географічні межі – територія м. Києва (з особливим акцентом на Печерському районі).

Метою роботи є комплексна реконструкція повсякденного життя киян через аналіз взаємодії між жорстким правовим режимом окупаційної влади та гнучкими стратегіями виживання міського населення.

Завдання роботи:

- проаналізувати структуру та перші кроки німецької окупаційної адміністрації в Києві;
- дослідити систему нормативних обмежень (комендантська година, перепустки) та їх вплив на міський простір;
- виявити особливості соціально-психологічного стану киян та етапи їхньої адаптації до «нового порядку»;
- охарактеризувати економічні стратегії виживання, зокрема роль «чорного ринку» та натурального господарства;
- розкрити форми та мотиви взаємодії населення з окупаційною владою на побутовому рівні;
- здійснити мікроісторичний аналіз повсякденності Печерського району як адміністративного та військового центру окупованого міста.

Методологічну основу становлять принципи історизму та об'єктивності. У роботі використано історико-хронологічний метод (для відстеження змін режиму), порівняльний метод (для аналізу різних стратегій виживання) та метод мікроісторичного аналізу (при розгляді досвіду Печерського району).

РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ТА ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЖИТТЯ У КИЄВІ

1.1. Структура німецької окупаційної влади та формування органів місцевого управління (вересень – листопад 1941 р.)

Встановлення окупаційного режиму в Києві у вересні 1941 року було не просто зміною політичної влади, важливо було створити спеціальний адміністративний та поліцейний апарат. Завданням якого полягало у забезпеченні інтересів німецького військового командування, реалізації нацистських планів щодо міста, контролі за населенням і підпорядкуванні міського господарства потребам окупаційної влади³. Доцільним в цьому дослідженні буде розглядати перші місяці окупації, як період швидкого формування системи управління, в якій військова влада, поліцейні органи, цивільні адміністративні структури та місцеві управи діяли як взаємопов'язані елементи одного механізму.

Київ був не просто черговим захопленим містом у німецько-радянській війні. Він був включений у широку військово-адміністративну систему Вермахту.

Наказом начальника штабу Верховного головнокомандувача збройних сил Німеччини В. Кейтеля від 22 червня 1941 «Про управління в зайнятих областях СРСР», було встановлено правові межі влади військового командування в Києві вчасності⁴. Цей наказ означав, що на початковому етапі окупації саме військова адміністрація безпосередньо була уповноважена щодо встановлення порядку, контролю населення та забезпечення функціонування міста, в основному на користь Третього Райху.

³ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 38.

⁴ Заболотна Т. Специфіка формування і діяльності місцевих органів влади у зоні військової адміністрації в роки нацистської окупації України: за матеріалами періодичних видань. Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 22. С. 122.

На окупованих українських землях поступово формувалася система цивільної військової адміністрації, яка мала закріпити довготривалий контроль над захопленими територіями. 20 серпня 1941 р. Райхканслер Німеччини А. Гітлер випустив декрет, за яким було офіційно утворено райхскомісаріат «Україна»⁵, що мав стати основною адміністративно-територіальною структурою німецького цивільного управління на території України. Загалом становище міста у вересні-листопаді 1941 р. вважається перехідним, адже вже існувала загальна модель майбутнього цивільного управління, але влада на місці все ще залишалась за військовою комендатурою.

В адміністративному поділі райхскомісаріату «Україна», Київ був центром Генеральної округи, до якої входили Київська та Полтавська області⁶. Київ мав значну перевагу, місто було важливим стратегічним і транспортним вузлом, мав значну кількість населення і розвинену інфраструктуру. Згодом місто стало також одним з осередків формування поліційних частин із місцевого населення та полонених.

Варто також підкреслити господарське та інституційне значення, що мав Київ для німецької влади. У планах Німеччини місто розглядалося як одна з резиденцій економічних інспекцій поряд з Москвою, Ленінградом і Баку, це свідчить про його роль у системі контролю над окупованими територіями⁷. Також варто додати, що саме в Києві концентрувалась Робоча група «Західна Україна» Оперативного штабу Розенберга, а спроби реформ в освітній та

⁵ Заболотна Т. Специфіка формування і діяльності місцевих органів влади у зоні військової адміністрації в роки нацистської окупації України: за матеріалами періодичних видань. Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 22. С. 38.

⁶ Войтенко В. С. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : магістерська робота / Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024. С. 71.

⁷ Ветров І. Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості. Сторінки воєнної історії України. 2001. Вип. 5. С. 126.

культурних сферах перетворювало місто на майданчик для випробувань окупаційних практик⁸.

В перші місяці окупації Київ керувався військовим комендантом. Генерал-майор К. Ебергард був першим комендантом міста до 1942 р., потім це місце зайняв генерал-майор Мартін фон Ремер. Саме ця військова комендатура стежила за порядком в місті та гарантувала дотримання інтересів Вермахту. Передали владу в Київській області та місті Київ, цивільному німецькому управлінню вже взимку 14 грудня 1941 р.⁹

Тож до цього часу у Києві на початку окупації у вересні-листопаді домінувала військова адміністрація, але паралельно вже формувались цивільні й місцеві допоміжні структури. Тобто фактично влада залишалась в руках німецького командування, однак органи управління, що були сформовані з місцевого населення вже були частиною окупаційної адміністрації¹⁰.

В німецькому цивільному управлінні окупаційної адміністрації Києва одну з ланок займав міський комісаріат (штадткомісаріат). Саме через нього здійснювався контроль над основними сферами міського життя, які мали значення для окупаційної влади. Структура міського комісаріату була досить розгалужена, до нього входили такі відділи як особиста канцелярія, політичний, промисловий, сільського господарства і харчування, фінансовий, квартирний, правовий, транспортний, медичний, тощо. Працівниками міського комісаріату були лише етнічні німці, місцеве населення брали лише на роботи перекладачів та обслуги¹¹.

⁸ Войтенко В. С. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : магістерська робота / Національний університет “Києво-Могилянська академія”, факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024. С. 71.

⁹ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 38

¹⁰ Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 762–769.

¹¹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 61.

Отже, структура управління в окупованому Києві мала кілька рівнів. Найвищим органом була німецька військова й цивільна адміністрація, зокрема комендант штадткомісаріат. Коменданту вже підпорядковувались гестапо, жандармерія, поліційна управа на чолі з поліцмейстером та іншими органами контролю. Він також визначав коло посадових обов'язків районних начальників і голів управ та вимагав від них регулярну звітність про роботу¹². Потім була Київська міська управа, яку очолював голова та його заступники, а вже у неї в підпорядкуванні були районні управи. Місцеві органи займали другорядну виконавчу роль й були забов'язані погоджувати дії з німецькими структурами¹³.

Міські й районні управи завжди діяли паралельно з німецькою адміністрацією повністю підпорядковуючись їй. Їхню структуру, обов'язки та повноваження визначали відповідні німецькі законодавчі та нормативні акти. У науковій літературі щодо цих органів вживається поняття «самоуправління», але не завжди є точним, оскільки основні дії управ залежали від німецьких чиновників¹⁴. Київ не був прикладом повноцінного міського самоврядування, його місцеві органи були скоріш допоміжними, обмеженими рівнем громади.

Водночас створення таких органів було важливим завданням окупаційної влади¹⁵. Без місцевих управ неможливо було швидко налагодити облік населення, збір інформації, організацію комунального господарства, виконання трудових розпоряджень і щоденний контроль над містом¹⁶. Тому можна сказати, що міські управи виконували роль посередника між німецькою адміністрацією та жителями міста, але діяла управа виключно в інтересах Вермахту.

¹² Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 43.

¹³ Там само С. 38.

¹⁴ Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області). — Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — Київ, 2005. — 16 с.

¹⁵ Заболотна Т. В. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 3.

¹⁶ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 62.

Конкретно в Києві місцевий адміністративний апарат створили одразу після вступу німців у місто 19 вересня 1941р. Тоді ж у місто увійшла похідна група ОУН яку очолював військовий Степан Суляцький, яка почала формувати новий адміністративний апарат¹⁷. У ніч із 19 на 20 вересня було обрано першого міського голову Києва, ним став історик, професор Олександр Оглобин. При виборі кандидата на роль голови німецька верхівка зважала на лояльність до Німеччини, знання німецької мови та авторитет серед місцевого населення¹⁸.

Зробити управу працездатною потрібно було в короткі строки, а саме створити робочий апарат, який був би здатен виконувати адміністративні завдання в окупованому місті. Вже наприкінці вересня 1941 р. під керівництвом О. Оглобина в Київській міській управі діяли основні відділи. Першочергово було створено відділи: транспорту, пропаганди, фінансів, культури й освіти, пожежний, житловий та інші¹⁹. Чисельність посадовців у Київській міській управі перевищувала більшість інших управ в райхскомісаріаті «Україна», їх кількість налічувала близько 1138 осіб²⁰, якщо ж враховувати усіх співробітників управи разом з працівниками підпорядкованих підприємств то їх кількість сягала 19 тисяч²¹. Структурно міська управа складалася з районних управ, спочатку у Києві їх було організовано 11, але з часом їх кількість скоротили до 8, і це були: Володимирська, Дарницька, Залізнична, Печерська, Подільська, Софіївська, Шевченківська, Ярославська районні управи²². Подібний принцип організації влади в місті був характерний і для інших управ

¹⁷ Кабайда А. 1941 // Календар-альманах «Нового шляху» / Ред. П. Дорозинський. – Торонто, 1991. – С. 47.

¹⁸ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 39.

¹⁹ Там само С. 41.

²⁰ Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. Київ : [б. в.], 2010. 79 с. 33-34.

²¹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 62.

²² Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 41.

на окупованій території України, хоча структура та чисельність змінювались залежно від розміру міста та його значення для окупантів.

Налаштування роботи Київської міської управи стрімко перейшло від кадрового оформлення до практичної організації її роботи. А саме для нового державного органу потрібні були приміщення, для розміщення усіх структур. Перша адміністрація розміщувалась в подільському районі, в будівлі колишнього протезного заводу, згодом адміністрацію змінили на будівлі на бульварі Шевченка, це були колишні школа та інститут, а також будинки Наркомюсту і Верховного суду²³. З розташування цих будівель міської управи, можна підкреслити що перевага надавалась центральній частині окупованого Києва.

Київській міській управі підпорядковувались майже всі сфери функціонування міста, починаючи громадським порядком і закінчуючи організацією культурно-освітніх закладів²⁴. В узагальнюючому значенні місцева влада мала забезпечувати «нормалізацію» життя в місті, але нормалізація відбувалася через призму окупаційної політики, тобто першочерговими завданнями було прибрати з простору «ворожих елементів», налагодити поставки продовольства й робочої сили до Третього Райху, а також налагодити роботу підприємств, комунального господарства, закладів освіти, культури, тощо²⁵.

Початковий етап діяльності київської міської управи пов'язаний з істориком О. Оглобином, однак він швидко за власним бажанням покинув це пост побувши головою управи 6 тижнів. Його наступником було обрано 29 жовтня 1941 р. Володимира Багазія, який до цього був заступником голови.

²³ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 61

²⁴ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 38

²⁵ Заболотна Т., Жиленкова І. Місцеві окупаційні органи влади в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняних енциклопедичних ресурсах. Сторінки воєнної історії України. 2018. Вип. 20. С. 6.

Така швидка зміна «влади» репрезентує те наскільки хиткими були перші місяці встановлення нацистської окупації міста.

Важливим органом в новому окупаційному апараті стала Команда української поліції Київської області. Сформована вона була 29 вересня (за іншою версією 1 жовтня) 1941 р. Українська поліція підпорядковувалась голові Київської міської управи і головам районних управ але під суворим контролем і звітністю німецькій поліції. Німецьке командування мало право скасовувати будь-які вказівки місцевої влади²⁶. На початку поліцію формували переважно колишні військовополонені Київського та Житомирського таборів²⁷.

Тож, місцеві управи були залучені не лише до господарського адміністрування, а й до ширшої системи окупаційного контролю над населенням. Завданням управ було забезпечити «спокій і безпеку» на окупованій території. Кандидати на управлінські посади проходили сувору перевірку німецькими спецслужбами та весь час були під наглядом²⁸. Поряд із цим окупанти дозволяли місцевій владі окремі соціальні акції спрямовані впливати на настрій населення. Однак варто розуміти що в умовах окупації та «нового порядку» ці заходи не були повноцінною соціальною політикою²⁹.

Таким чином, у вересні листопаді 1941 р. у Києві було сформовано багаторівневу вертикальну систему окупаційного управління. Найвищим рівнем була військова комендатура, німецькі цивільні органи та поліція, далі вже була міська управа, районна управа, кербуди й інші місцеві виконавці. Київська міська управа не була повноцінним органом самоврядування, а виконувала роль

²⁶ Ситник Д. О. Мотивація вступу до київської поліції (1941–1943 рр.) : магістер. кваліфікац. робота / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. С. 21-22.

²⁷ Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2020. Т. 3. С. 41.

²⁸ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — С. 325

²⁹ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 120.

допоміжного адміністративного апарату. Саме ця система створила основу для подальшого нормативно-правового регулювання міського простору, що буде розглянутий в наступному підрозділі: комендантська година, перепустки, реєстрації та інші обов'язкові постанови.

1.2. Нормативно-правове регулювання міського простору через систему обов'язкових постанов

Німецька влада, одразу після взяття Києва почала реорганізовувати й налагоджувати роботу міста. Утвердження «нового порядку» означало не просто зміну адміністративної влади, а й запровадження нових системних норм, які регламентували щоденну поведінку населення³⁰. Київ як найбільше захоплене місто на території України фактично став піддослідним у випробуванні окупаційних практик³¹. Постанови, накази, розпорядження й оголошення, що публікувались у пресі вивішувалися у публічних місцях й охоплювали майже всі сфери життєдіяльності людини³². Вже з перших днів Київ опинився під системою постійного адміністративного контролю, а містяни стали залежними від встановлених окупаційною владою правил.

Перші офіційні накази нової окупаційної влади в Києві з'явилися вже 21 вересня 1941 р. Для більшого їх розповсюдження їх друкували в газетах зокрема в газеті «Українське слово», пізніше в «Нове українське слово» та розмішували в найбільш людних місцях, тексти писали двома мовами українською та німецькою³³. Одним з перших наказів німців був здати все награване, а саме

³⁰ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 182 с. 44.

³¹ Войтенко В. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : Магістерська робота. Київ, 2024. С. 71.

³² Заболотна Т. Інформаційно-пропагандистська складова взаємодії окупаційної влади і місцевого населення в Райхскомісаріаті «Україна»: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2017. Вип. 19. С. 160.

³³ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. С. 32.

зброю радіоприймачі, військово спорядження, у своїх спогадах Дмитро Малаков, розповідає, що кияни дотримались указу, у своєрідний спосіб, в основному вони приходили й здавали радянські протигази³⁴. Також одним з наказів було зареєструватися на попередніх місцях праці. За планом, ці накази подавались як засіб наведення порядку, але фактично вони одразу встановили систему примусу яку підсилювали залякуваннями, адже за невиконання наказів загрожували звинуваченням у саботажі й суворим покаранням.

Деякі з наказів формувалися у відповідь на певні події. Так, у наслідок вибухів і пожежі на Хрещатику була випущена об'ява, в якій військовий комендант Києва закликав населення повідомляти про місця знаходження мін і підричних споруд. Для цього було визначено кілька спеціальних пунктів збору що розташовувались на Червоноармійській 47, Виноградна, біля Арсеналу та Перша дачна³⁵. Це чудово показує, що нормативний режим був також спрямований на підтримку певної безпеки в місті.

Одним з ключових моментів в налагоджені життя в окупаційному місті була реєстрація населення. Голова міської управи О. Оглобин випустив об'яву в якій закликав усіх чоловіків віком від 15 до 16 з'явитися для обліку до житлових управлінь свого району³⁶. В основному реєстрацію проводили співробітники житлових районних управ, а також «довірені особи» в обличчі двірників, кербудів і вчителів. Їх завданням було обходити квартири та виписувати особові данні мешканців, з собою жителі мали мати паспорт, а чоловіки військовий квиток. На трудовому ж обліку зазначалися й інші данні, наприклад: віросповідання, ставлення до радянської влади, та інша інформація що

³⁴ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 316, [1] с., [5] арк. іл. С. 82.

³⁵ Наказ // Українське слово. 1941. 29 вересня. № 18. С. 2.

³⁶ Об'ява // Українське слово. 1941. 8 жовт. № 25. С. 4.

допомагала виявляти потенційно «небезпечних» осіб³⁷. Тобто контроль над пересічними громадянами був тотальний, й відображувався не тільки на рівні комендатури чи поліції, і й на рівні будинку й квартири.

За зібраними даними формувались реєстрація населення через спеціальні списки. Списків було три, «Список мешканців», «Списку для приїжджих» та «Особливого списку». До першого відносились ті хто проживав у місті до війни, у другий список вносили тих осіб що переїхали до Києва вже після початку війни, або перебували в ньому тимчасово. Найбільш небезпечним був третій список, до нього вписували всіх неблагонадійних на думку німців громадян, євреї, іноземці, комуністи, злочинці, червоноармійці, тощо. Ці списки звісно не були опублікованими серед населення, тобто людина конкретно не знала чи були вони об'єктом особливої уваги німецької влади³⁸.

Окупаційна влада чітко встановила документальний режим в місті. Цивільна людина з 16 років мала кілька варіантів офіційних документів в новому режимі, це радянський паспорт, робоча перепустка для тих хто мав знаходитись на вулиці в комендантську годину, проїзна перепустка та «тимчасове посвідчення особи» для тих хто не мав паспорта. На кожному з цих документів обов'язково мала стояти помітка з місця роботи чи біржі праці³⁹. Право людини перебувати в місті, працювати, пересуватися чи отримувати продукти дедалі більше залежало від наявності правильно оформлених документів.

7 листопада 1941 р. в Києві було утворене Бюро перепусток, що діяло при міській управі й за час свого функціонування видало близько 5 тис. перепусток. Перепустки могли видаватись з різних причин але дуже рідко, по-перше

³⁷ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 259 с. С 45

³⁸ Там само С. 46.

³⁹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С.92

перепустки отримували можновладці та працівники яким потрібно було пересуватись містом під час комендантської години. Також перепустки видавали у зв'язку зі смертю чи хворобою членів родини їх надавали з правом повернення до міста⁴⁰. Також варто виокремити, що в місто нових людей майже не впускали, лише за клопотанням установи, тому перепустки можна охарактеризувати більш як засіб відбору й контролю мобільності населення ніж просто технічним документом.

Облік населення відбувався також через продовольчі документи. Наприклад за хлібними картками з'ясовували соціально-вікову структуру населення, адже для отримання картки обов'язковою умовою було дітей мати довідки з навчальних закладів⁴¹, а дорослим подавати картки з біржі праці з відмітками про явку в становленні дні⁴². Окремим різновидом документального контролю стали довідки про працездатність, тобто довідки від медичних комісій при поліклініках мали визначати, здатна людина до фізично праці⁴³.

Невід'ємним етапом облаштування «нового порядку» у Києві була комендантська година. Перші накази про комендантську годину з'явилися ще від 19 вересня 1941 р. за ним комендантська година діяла від 18:00 вечора до 5:00 ранку і заборонялося пересуватися містом без спеціальних перепусток⁴⁴ про які йшла мова декількома абзацами вище. Пізніше в грудні того ж року час комендантської години було змінено до 19:00 годни вечора до 5:00 години ранку за німецьким часом⁴⁵. За порушення комендантської години карали суворо. За свідченнями киянки Н. Білокриницької за недотримання комендантської години

⁴⁰ Про перепустки на виїзд з Києва // Українське слово. 1941. 2 грудня. С. 4

⁴¹ Видача хлібних карток // Нове українське слово. 1942. 31 травн. № 123. С. 4.

⁴² Постанова №239 голови міста Києва // 1941. 11 груд. № 79. С. 4.

⁴³ Порядок визначення непрацездатності // Нове українське слово. 1942. 4 черв. № 126. С. 4.

⁴⁴ Про введення комендантської години. Наказ // Українське слово. 1941. № 18. 29 верес. С. 2.

⁴⁵ Впровадження комендантської години. Оголошення // Українське слово. 1941. 11 груд. С. 4.

у місті на вулиці Львівській, що біля Сінного ринку було розстріляно цивільних громадян⁴⁶.

Прагнення контролювати кожен крок містян відображалось також ставленні до транспортної системи. У жовтні 1941 р. тимчасово було відновлено трамвайних рук, він був сильно обмежений, але ще більш обмеженими були умови його користування. Спочатку трамваєм можна було користуватися лише через задній майданчик, адже передні двері були виключно для німців, і за недотримання цього правила можна було отримати дуже суворе покарання. А вже згодом на початку 1942 року пересуватися трамваєм міському населенню було заборонено, цей транспорт призначався тільки для німців⁴⁷.

Суворо контролювався також, розподіл міського простору на зону в якій можна бути лише німцям та зону де могли перебувати всі інші. Загострилась ситуація з житловим питанням після серії вибухів на Хрещатику, після якої мешканцям прилеглих будинків у центрі не дозволяли повертатись додому. На багатьох будинках в центральних районах Києва висіли оголошення «Реквізується для німецького війська. Вхід забороняється», за ігнорування цього наказу розстрілювали на місці⁴⁸. Продовженням цієї політики стало адміністративне впорядкування житлового фонду міста. Вже 17 жовтня 1941 р. Київська міська управа випустила постанову про облік житла в місті, це супроводжувалось обранням нових керуючих будинками та заборонаю обміну квартирами. Перепису піддавалась вся інформація про квартиру та про нових власників квартири, колишніх зокрема їх національність, партія, тощо⁴⁹. Тож, можна впевнено сказати що вирішення житлової проблеми в Києві було більш одним з адміністративних методів контролю над громадянами.

⁴⁶ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. С. 44.

⁴⁷ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С.97

⁴⁸ Заболотна Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 2

⁴⁹ Там само С. 3.

Безпекові приписи стосувалися не лише пересування й житла, а й світла та інформації. У Києві працювала електростанція, однак користуватися електроенергією дозволялося насамперед німцям та установам, тоді як для більшості киян доступ до світла був обмеженим⁵⁰. Вже в перших наказах згадувалася вимога дотримуватися світломаскування, що перетворювало темряву на частину окупаційного режиму. Інформаційний простір також підлягав регламентації. Через наказ про здачу радіоприймачів мешканці Києва втрачали можливість самостійно отримувати відомості про перебіг війни. Натомість вони залежали від вуличних гучномовців, офіційних повідомлень, окупаційної преси, чуток і розповідей біженців із прифронтових районів. Окупаційна влада використовувала пресу, радіомовлення, кіно, плакати та брошури як засоби впливу на населення⁵¹. Навіть кінотеатри й демонстрація фільмів були включені в цю систему, адже кіноуправління працювало над матеріалами, які мали показувати події крізь потрібну окупантам пропагандистську призму⁵².

Пишучи про нормативно-правове врегулювання Києві в окупації неможливо не згадати серію наказів, що стосувалася єврейської частини населення міста. 28 вересня поліція оприлюднила наказів коменданта Києва який розклеїли містом тиражем приблизно 2 тис. одиниць⁵³: «...Всі жиди міста Києва і його околиць мають з'явитися у понеділок 29 вересня 1941 року на 8

⁵⁰ Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. Київ : [б. в.], 2010. 79 с. 40.

⁵¹ Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України. Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ : Сфера, 2005. С. 216.

⁵² Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. Київ : [б. в.], 2010. 79 с. 41.

⁵³Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього : матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ / редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. Вид. 2-ге, доп. Київ : Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. 288 с.

годину ранку на рiг Мельниківської i Дохтурiвської вулиць...»⁵⁴. I вже пiсля того як в усьому мiстi ходили чутки на рахунок того, що сталося в Бабиному Яру, накази та оголошення, якi залучали населення до виявлення переслiдуваних груп не зупинялись надходити. Кербуди, яких зобов'язували повiдомляти про євреїв, працiвників НКВС, членiв ВКП(б) та iншi категорiї осiб, визначенi владою як небезпечнi. За приховування таких людей передбачалося найсуворiше покарання⁵⁵.

У пiдсумку нормативний режим в окупованому Києвi охоплював майже всi рiвнi мiського життя. Вiн змiнював не тiльки адмiнiстративний порядок, а й саму структуру повсякденного простору, подiляючи мiсто на дозволенi й забороненi зони, на категорiї. Саме тому свiдчення Юрiя Шевельова про заляканих i мовчазних людей на київських вулицях можна сприймати як узагальнення психологiчного наслiдку цього режиму⁵⁶. Мiсто формально продовжувало жити, але його простiр, ритм i соцiальнi зв'язки були радикально змiненi окупацiйною владою.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТРАТЕГІЇ ТА ПОВСЯКДЕННА АДАПТАЦІЯ КИЯН

2.1. Еволюція суспільних настроїв та психологічний стан мiського населення в умовах «нового порядку»

Початок нiмецько-радянської вiйни з подальшою окупацiєю Києва став для мiського населення глибоким психологiчним потрясiнням. Навряд чи кияни були по-справжньому готовi до вiйни, адже читати про неї в газетах, слухати промови по радiо чи обговорювати те що вiдбувається у свiтi з друзями було не тим самим, що зiткнутися з вiвною безпосередньо. Мешканець Києва Федiр Худяков говорив про це так: *«Слово “вiйна” не сходило нi з газетних колонок, нi з промов*

⁵⁴ Малаков Д. Отi два роки... У Києвi при нiмцях. Київ : Амадей, 2002. 316, [1] с., [5] арк. iл. С. 104.

⁵⁵ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: вiйна, влада, суспiльство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С.394.

⁵⁶ Юрiй Шевельов (Юрiй Шерех) Я, менi, мене ... (i довкруги) Спогади. С. 320.

вождів і керівних працівників, ні з наших розмов. Це підкріплювалося мало не щомісячними повітряними тривогами зі світломаскуванням, з пронизливим завиванням сирен, військовими заняттями і походами в протигазах. Це було зрозуміло всім, оскільки в міжнародній обстановці хмари згущалися все більше і більше. Але війна вибухнула для нас, простих невтаємничених людей, все ж таки несподівано»⁵⁷

Перших бомбардувань німецькою авіацією Київ зазнав вранці 22 червня 1941 року. Багато мешканців міста не одразу зрозуміли що відбувається, вважали, що це навчання. Важко у свідомості звичайних цивільних людей засвоювалась думка про війну. Та після заперечення настала паніка, біля магазинів вишикувалися довжелезні черги, першими з полиць зникли сірники, сіль, крупи та макаронні вироби. Для стримування містян в їхньому прагненні створити «стратегічні запаси» було залучено міліцію⁵⁸.

Радянський союз володів потужними механізмами пропагандистського впливу на населення. Образ німецької армії через призму радянської пропаганди був часто карикатурним, робили акцент також на звірствах нацистських солдатів та їх слабкостях. Зокрема це і стало одним із чинників, що спонукало вмотивованих молодих людей у перші дні війни активно йти записуватися до лав Червоної армії. Так наприклад, студент одного з київських університетів Островський говорив: *«...Навіть самому соромно, що без діла містом ходжу, а інші кров проливають. Якщо й далі викликати [на призовний пункт] не будуть, сам піду»*. Головним дати відсіч ворогу вважав й інший студент Табачник: *«...Я зараз іду у військкомат. Ти знаєш, мені так хочеться піти на фронт, хоч одного німця вбити. А університет за декілька років закінчу»⁵⁹*. Тогочасна міська інтелігенція також активно залучалася до різноманітних агітаційно-пропагандистських акцій. Так наприклад, президент АН УРСР О. О. Богомолець,

⁵⁷ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808.. С.24.

⁵⁸ Там само С.28-29.

⁵⁹ Там само С.30.

письменник О. Є Корнійчук та інші 28 червня у Київському театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка мали виступ, який мав за мету підняти моральний дух населення та заклик всіх трудящих республіки стати на захист своєї Вітчизни.⁶⁰

Київ був одним з найбільших міст СРСР за кількістю населення, та найбільшим в УСРСР, тут на 1940 рік проживало приблизно 930 тисяч осіб. Значну частину придатних киян, а саме 200 тисяч було призвано до лав Робітничо-селянської Червоної армії,⁶¹ частину містян було евакуйовано. Евакуацію в Києві було оголошено ще 22 червня, у пріоритеті була не людина а машина, першочергово евакуйовували підприємства та їх устаткування, вже потім йшли люди які вмiли це обладнання обслуговувати. Серед населення евакуйовували насамперед спеціалістів які були важливі для оборонної, наукової чи управлінської системи.⁶² Хоча якщо говорити про списки на евакуацію, то варто зазначити, що вони не були гарантом виїзду з охопленого війною міста, так наприклад зі списків АН УРСР на евакуацію було виключено О. Оглобина та Н. Полонську-Василенко.⁶³ Важливо також підкреслити що не всі кияни хотіли залишати місто, адже деякі не мали коштів, не могли залишити хворих рідних, а деякі мали надії на краще життя під німцями. Тож Радянська влада розставляла пріоритети і не могла евакуйовувати всіх бажуючих, таке вибіркоче ставлення обурювало багатьох киян. Так наприклад, у своїх спогадах Федір Пігідо описував тих хто не був евакуйованим як *«цивільні – себто безпартійні люди»*, а Киянка Ірина Хорошунова писала у своєму щоденнику так: *«їдуть начальники найрізноманітніших установ - від академії до директорів магазинів та ресторанів»*.⁶⁴ Ці спогади дають підстави припускати, що можливість евакуації,

⁶⁰ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 29.

⁶¹ Малаков Д. Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року). Бабин Яр: людина, влада, історія. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_7989.html (дата звернення: 10.04.2026).

⁶² Войтенко В. С. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : магістерська робота / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Київ, 2024. С. 27.

⁶³ Там само С. 29.

⁶⁴ Войтенко В. С. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : магістерська робота / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Київ, 2024. С. 27.

переважно залежала не лише від офіційних розпоряджень, а й від наявності особистих зв'язків. Тож, таким чином, станом на липень 1941 року з Києва було евакуйовано приблизно 325 тисяч жителів.⁶⁵

Варто підкреслити, що після того як минув перший шок і паніка, багато жителів міста чітко усвідомлювали весь жах ситуації у якій опинилися. Тож попри намагання радянської пропагандистської машини створити враження, що все під контролем, населення бачило правду. Так, в одному з повідомлень «про реагування населення м. Києва у зв'язку з війною» 6 вересня 1941 року було зафіксовано слова О. Косач-Кривинюк – сестри Лесі Українки: *«Наше командування лише відступає і ні на крок не просувається вперед. В армії безлад, розгубленість і невміння керувати з боку командування. Нічого вести боротьбу, якщо немає сил і розуму для такої боротьби. Німці на Україні встановлять владу Гетьмана, як і в Західній Україні. По-моєму демократична влада більше б підійшла Україні, ніж Гетьман, який буде ставлеником німців. Армія втратила не менше людей, ніж Німеччина, а про населення нема й чого казати тут втрачені мільйони і невідомо з якою метою, що з нами буде – невідомо»*. Дивом було те, що за такі слова Ольгу Петрівну не затримали органи НКВС, з огляду на тогочасний підхід цих у вирішенні питань з «неблагонадійними» особами. Адже тоді НКВС діяли без зайвих вагань, велику кількість людей затримували та відправляли до в'язниці, часто просто розстрілювали. Серед таких затриманих осіб був історик А. Кримський, якого звинуватили в «антирадянській націоналістичній діяльності» та вислали до в'язниці, де він і помер.⁶⁶

Кінорежисер О. Довженко, який станом на 1941р. був керівником Київської кіностудії, у приватній бесіді, з колегами описував стан речей не надто компліментарно: *«...Справи дуже погані, німці вторглися сталевою колоною вглиб нашої території й пройшли вже Рівне..., вклинилися більше ніж на 80*

⁶⁵ Малаков Д. Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року). Бабин Яр: людина, влада, історія. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_7989.html (дата звернення: 10.04.2026).

⁶⁶ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 32.

кілометрів...»⁶⁷. Серед тих, хто бачив реальний стан справ був професор медицини Рашба, після початку вторгнення німців зазначав: «...Догралися з дружбою [з нацистською Німеччиною], закордон обвинувачує у виникненні війни нас, щось таки ми зробили [для цього]...».⁶⁸

При евакуації з Києва був чіткий наказ Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, в якому було зазначено, що при відході зі столиці УРСР обов'язковим було вивозити все цінне майно, якщо ж це неможливо, його потрібно знищити. Характерним свідченням такої політики була телеграма ДКО, надіслана 10 липня 1941 р. на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, у якій наголошувалося, що *«при відході військ у районі 70-верстної смуги від фронту... що неможливо вивезти – знищити; останнє не стосується продовольства, птиці, дрібної худоби, необхідних для населення, що залишається... Водогін не підривати. Електростанції та заводи не висаджувати в повітря, але зняти з обладнання всі необхідні цінні частини, верстати тощо. Після виведення наших частин на лівий берег Дніпра, всі мости підірвати»*.⁶⁹ Але коли місто вже було в облозі, знищувалось усе без розбору, при відступі Червоної армії на лівий берег Дніпра було повністю зруйновано мости імені Євгенії Бош та Наводницький. Підірвано було водогін, електростанції, знищували не лише стратегічно важливі об'єкти, а й харчові запаси, у місті, в якому залишилося близько 400 тисяч мешканців, не залишилося майже нічого.

На момент поступового закінчення вуличних боїв у Києві, та повного відходу Червоної армії на лівий берег Дніпра, у містян поступово закінчувалася їжа. Саме це стало одним із головних поштовхів до мародерства серед частини міського населення. Формально такі дії можна визначити як мародерство, адже забирали те що їм не належить, але в тій ситуації при відсутності будь-якого

⁶⁷ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 32

⁶⁸ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 31.

⁶⁹ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 30.

продовольчого забезпечення, кияни вважали що мають брати те що їм потрібно в спорожнілих та зруйнованих магазинах, бо їх покинули напризволяще. Голландський історик К. Беркгоф зазначав *«виявом не браку цивілізації в темних мас, як гадали багато інтелектуалів, а майже раціональною поведінкою під час насильницького краху економіки, в якій не було приватної власності»*⁷⁰. За цих обставин грабунок для частини населення ставав способом уникнути голодної смерті.

Реакція мешканців Києва на військових Вермахту, які впевнено входили до міста була різною. Перша «офіційна» зустріч містян з окупантами відбулася 19 вересня 1941 року біля Бессарабського ринку, де їх зустріли переважно літні, ошатно вдягнені з хлібом та сіллю⁷¹. Відмінність реакцій чітко видно у спогадах деяких жінок, що на момент окупації знаходились у Києві.

На момент вступу німецьких військ у Київ Катерині Кричевській було близько 15 років, і у своїх спогадах вона описує своє перше враження так: *«Німці йдуть!»* *Всі повибігали на вулицю. З боку Львівської площі рухалася група сіруватих солдатів. Ми перейшли на протилежний бік вулиці і стояли напроти будинку. Пам'ятаю, наш сусід з 3-го номера, з малюсінької халупки багатодітний кравець, єврей, стояв коло нас, тримаючи блюдечко, на якому лежав солоний огірок. Так сусід вітав "визволителів од комунізму»*⁷², цей епізод добре зображує те, що не кожен громадянин Радянського Союзу сприймав німця як окупанта, а сприймали як можливість змін.

Спогади киянок Н. Герасимової та І. Хорошунової перегукуються в описах перших днів окупації: обидві жінки згадують безлюдність вулиць та страх містян виходити з домівок. Н. Герасимова зазначала: *«...Але людей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана залишками скла і паперу. День був незвично*

⁷⁰ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011. С. 44

⁷¹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 56.

⁷² Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 66.

холодним»⁷³Своєю чергою І. Хорошунова згадувала: «По Червоній площі повільно, рівною колоною по два в ряд рухалися німецькі мотоциклісти. На них дивилися наші люди, які стояли на тротуарах. Ми, як і багато інших, в той день не виходили в місто».⁷⁴

Таким чином, можна підкреслити, що перші реакції киян на вступ німецьких військ не були однорідними. Для одних прихід нацистської влади означав страх і невизначеність, для інших надію на змінення режиму, або хоча б миру у місті. Водночас вже у перші дні окупації ставало зрозуміло, що нормальне довоєнне життя не повернеться.

Багатьом киянам вже в перші тижні окупації довелося докорінно змінити свою сферу діяльності. Особливо різкими ці зміни були для такої окремої соціальної групи населення, як інтелігенція. Адже професії, які в Радянській системі були престижними, в умовах окупації часто втрачали попереднє значення або просто ставали непотрібними⁷⁵. Тож навіть ті кияни, які категорично ставились до всього радянського, зрозуміли що кращим їхнє життя не стане, і вони будуть змушені жити в значно гірших умовах. Багато містян у свої спогадах підкреслюють цю зміну настрою.⁷⁶

Загалом німецька влада після закріплення в Києві, під загрозою покарання, а точніше під загрозою розстрілу, забов'язала всіх містян з'явитися за місцем колишньої роботи та зареєструватися там.⁷⁷ Таким чином, частина лікарів, учителів та інженерів, які залишилися в окупованому Києві, поверталися до роботи не стільки з власної ініціативи, скільки через потребу виживання та адміністративний тиск. Якщо ми говоримо про інтелігенцію то варто

⁷³ Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). 2014. С. 265

⁷⁴ Там само. С. 266.

⁷⁵ Заболотна Т. В. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 2

⁷⁶ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 121.

підкреслити що це була досить вразлива група населення, адже вони переважно не мали достатнього досвіду фізичної праці та повсякденного виживання в умовах дефіциту. Війна порушила їх звичний ритм життя, та змусила їх боротися за виживання, у критичних умовах питання виживання часто виходило на передній план і змушувало людей переглядати свої соціальні орієнтири.⁷⁸

Як окрему соціальну групу в окупованому Києві варто виділити жінок. За даними перепису 1942 року майже в усіх вікових категоріях кількість жінок істотно переважала чоловіків, а в деяких випадках втричі й навіть вп'ятеро⁷⁹. Це було наслідком мобілізації та смерті значної частини чоловічого населення. Саме через те, що жінки були переважаючою частиною населення вони дедалі частіше ставали об'єктами трудового примусу. У записах Н. Герасимової згадуються накази про відправлення киян і в особливості киянок на проходження медичної комісії для подальших робіт у Німеччині, і також розпорядження щодо явки бездітних жінок на біржу праці.⁸⁰ Отже, жіночий досвід окупації поєднував страх за власне життя, турботу про родину, проблему виживання та загрозу примусової праці.

Від початку окупації населення Києва перебувало під постійним тиском, починаючи німецьких наказів, невиконання яких могло каратися розстрілом. Така колосальна напруга та атмосфера страху й пригнічення, впливали на стосунки між людьми, звичні моральні принципи втрачали стійкість, їх соціальна роль змінювалася. Ці зміни не оминули нікого, умовах війни

⁷⁸ Заболотна Т. В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 2

⁷⁹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)/НАН України. Інститут історії України. – К.: Інсти тут історії України, 2009. – С. 41.

⁸⁰ Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). 2014. С. 256–273

формувалися нові моделі поведінки, пов'язані з пристосуванням, уникненням небезпеки та пошуком ресурсів.⁸¹

Очевидним є те, що попри розбіжності в думках та настроях киян під окупацією, для кожного цей період став травматичний та поділив їх життя на «до» та «після».⁸² Атмосферу страху посилювала постійна присутність смерті в міському просторі. Попри те що точно визначити втрати серед цивільного та військового населення на момент 1941 року було не можливо, люди щодня бачили, скільки покинутих червоноармійців у шпиталях загинула, скільки було розстріляно та спалено людей з Лук'янівської тюрми., а також масові розстріли в Бабиному Яру.⁸³ Це все завдало непоправної психологічної шкоди населенню Києва.

На тлі реальної нестачі продовольства, та комунально-побутову кризу міського життя окупаційна преса намагалася створити протилежний образ Києва, що нібито швидко повертається до нормального існування, «оживає». У випуску газети «Українське слово» №18, за 29 вересня 1941 року в замітці «Господарство Києва відновлюється» - автор наголошує, що Київ відновлюється після злодіянь «більшовицьких посіпак», було відремонтовано та підготовлено до запуску артезіанську систему водогону. Також наголошується, що в найближчі два-три дні стане до ладу відремонтована Електровня. На завершення у замітці підкреслювалося «Київ буде відновлено, ніякі більшовицькі руйнівальники не спинять переможного поступу нового життя».⁸⁴

⁸¹ Заболотна Т. В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С.1

⁸² Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 31

⁸³ Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнар. наук. конф. (24-25 жовт. 2011 р., м. Київ) / Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру; наук. ред. В. Нахманович. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 254 с.158

⁸⁴ Господарство Києва відновлюється //Українське слово. 1941. 29 вересня. № 18. С. 2.

Газета «Українське слово» до грудня 1941 року (тоді її було «закрито» за занадто націоналістичну лінію і її місце посіла нова повністю пронімецька газета «Нове українське слово») розвивала образ «нормального» міста. У матеріалах газети окремі статті приділяли увагу впорядкуванню міста, підготовку кінотеатрів, роботу музеїв⁸⁵, відбувалась реорганізація «*дуже цінної театральної одиниці*» Київської державної опери⁸⁶, дано дозвіл на відкриття 10 аптек, що «*будуть забезпечувати населення міста потрібною медичною допомогою*»⁸⁷. Формувалося враження, що міський простір поступово повертається до звичного функціонування. Однак цей образ різко контрастував із реальною ситуацією: нестачею продовольства, адміністративним примусом, страхом перед покараннями та щоденним досвідом насильства.

Отож, початковий етап окупації Києва супроводжувався глибокою зміною соціально-психологічного стану населення. Від початкового шоку, паніки та невизначеності кияни поступово переходили до адаптаційних моделей поведінки, спрямованих на виживання в нових умовах. Цей процес відбувався нерівномірно серед різних соціальних груп і супроводжувався переоцінкою цінностей, зміною соціальних ролей та пошуком нових стратегій виживання. Водночас офіційна картина «нормалізації» життя, яку трансливала окупаційна влада, значно розходилася з повсякденним досвідом більшості мешканців міста, для яких окупація означала передусім страх, нестачу ресурсів і постійну загрозу життю.

2.2. Стратегії економічного виживання: продовольча криза, натуралізація побуту та функціонування «чорного ринку»

У контексті Києва під німецькою окупацією стратегії виживання можна розглядати як комплекс дій, психологічних установок та поведінкових моделей, спрямованих на збереження життя, задоволення базових потреб та

⁸⁵ Музеї Києва // Українське слово. 1941. 7 жовтня. № 24. С. 4.

⁸⁶ Поновлення роботи київської опери//Українське слово. 1941. 8 жовтня. № 25. С. 3.

⁸⁷ Відкриваються аптеки//Українське слово. 1941. 9 жовтня. № 26. С. 4.

пристосування до нових умов. Під впливом окупаційного режиму це поняття набуло передусім економічного змісту, адже щоденне існування киян залежало від доступу до житла, їжі та інших речей першої необхідності. Саме тому економічні стратегії виживання для киян включали у себе не лише офіційні способи забезпечення як продуктові картки чи працевлаштування, а й побутові практики: базарну торгівлю, обмін речей на продукти, походи до сіл і дрібне самозабезпечення.

Закономірним є те, що у кризових ситуаціях звичайний житель міста насамперед вирішував буденні, але життєво необхідні проблеми: пошук житла, їжі, одягу та речей першої необхідності⁸⁸. Саме тому вивчення повсякденного життя киян дозволяє не лише відтворити загальну атмосферу окупованого міста, а й зрозуміти мотиви поведінки людей, способи їхньої адаптації до нових умов та механізми формування певних стратегій виживання⁸⁹.

Економічні стратегії виживання киян формувалися не як вільний вибір, а як вимушена реакція на окупаційний режим, дефіцит, руйнування міської інфраструктури, нерівний доступ до ресурсів та жорстокість нової влади. На момент захоплення Києва 19 вересня 1941 року місто перебувало у важкому стані. Під час відступу радянські підрозділи та диверсійні групи вивели з ладу частину міської інфраструктури, внаслідок чого Київ залишився без водопостачання, електрики, поштового, телефонного, телеграфного зв'язку⁹⁰. Майже всі підприємства також повністю зупинили роботу ті, що не були зруйновані залишилися без потрібного обладнання.

⁸⁸ Заболотна Т. В. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 23. С. 74.

⁸⁹ Заболотна Т. В. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // Сторінки воєнної історії України. 2014. Вип. 17. С. 2.

⁹⁰ Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 24–25 жовт. 2011 р.) / наук. ред. В. Нахманович. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. С. 159.

Тож німецькій верхівці потрібно було в короткі терміни відновити базове функціонування міста, але це робилось не для жителів що залишились в місті, а для використання господарського потенціалу в інтересах окупаційного режиму. У цих умовах окупаційна влада була змушена в короткі строки відновлювати базове функціонування міста, однак це робилося передусім не для потреб місцевого населення, а для використання господарського потенціалу Києва. Для киян це означало, що навіть часткове відновлення міського господарства не гарантувало нормалізації повсякденного життя. Навпаки, відновлені підприємства, комунальні служби та система постачання дедалі більше підпорядковувалися військовим і адміністративним потребам окупантів.

Продовольча ситуація в Києві залишалась кризовою. 24 вересня 1941 р. Господарська інспекція групи «Південь» підрахувала, що запасів у місті вистачить лише на 8-14 днів, а після їх вичерпання завезення нових продуктів не передбачалося⁹¹. Водночас перед місцевими органами влади було поставлено кілька завдань, пов'язаних із продовольством: розвиток сільського господарства, метою якого було забезпечення збору врожаю, збереження зібраних запасів і організація постачання місцевому населенню продуктового забезпечення⁹². Проте варто підкреслити, що забезпечення простих мешканців продуктами харчування не було пріоритетом окупаційної політики.

Німецьке керівництво встановило чіткий порядок розподілу продуктів: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн»⁹³. У директивах Східного штабу

⁹¹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. С. 174

⁹² Заболотна Т. В. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 5.

⁹³ Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 170 – 174.

економічного управління, фактично не згадувалось, яким чином місцеве населення мало виживати в умовах запланованих вилучень продовольства⁹⁴.

Райхскомісар України Еріх Кох цинічно коментував продовольчу ситуацію серед цивільного населення: *«Харчування цивільного населення перед лицем цих завдань нас не обходить»*⁹⁵. Також, можемо підкреслити, що командування вермахту не приділяло уваги питанню виживання цивільного населення. В одному з документів від 2 грудня 1941 р. зазначалося: *«Вилучення з України продовольчих надлишків в інтересах постачання рейху можливе за умови, якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведено до мінімуму. Цього можна досягти такими засобами: 1) знищити зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст; Київ взагалі не одержує ніякого продовольства)...*»⁹⁶.

Отже, у такій складній ситуації продовольча політика окупаційної влади створювала умови, за яких офіційне забезпечення не гарантувало виживання міського населення. Саме тому кияни були змушені шукати альтернативні способи отримання їжі та інших необхідних життю ресурсів, що з часом переросло у поширення базарної торгівлі, обміну та інших практик самозабезпечення.

За рішенням окупаційної адміністрації в Києві було запроваджено карткову систему, перші спроби такого забезпечення були нестабільними. Зразок першої хлібної картки було опубліковано 7 жовтня 1941 року в газеті «Українське слово», її мали видавати кожній родині через домоуправління⁹⁷. Водночас не було чіткого пояснення норм забезпечення та регулярності видачі хліба. Первинна норма хліба на особу становила 200 г, але вже в середині жовтня запаси хліба вичерпалися. Киянка І. Хорошунова про карткову систему

⁹⁴ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 259 с. С 54

⁹⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : іст. нариси : у 2 кн. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2011. 943 с. С. 750.

⁹⁶ Там само. С. 751.

⁹⁷ Оголошення // Українське слово. 1941. 7 жовтня. № 24. С. 4.

писала: *«До кожного магазину прикріпили по одинадцять вулиць. Тому черги стоять з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. А хліб за минулий день пропадає»*. Також у своєму щоденнику вона зазначала, що в листопаді хліб видали двічі, у грудні також двічі цим постачання хліба 1941 році фактично завершилось⁹⁸. Показовим є й те, що навіть поодинокі надходження інших продуктів сприймалося як подія. Зокрема, двічі у продаж надходив оселедець, який продавали по пів кілограма в руки, що супроводжувалося гіркою іронією киян: *«Отримуй, доки сталінський залишився, бо гітлерівський ще не скоро скуштуємо»*⁹⁹.

Про повсякденний вимір цієї нестачі свідчили й інші сучасники подій. У щоденникових записах киян фіксувалися довгі черги з раннього ранку, швидке спустошення прилавків і постійне відчуття невизначеності¹⁰⁰. Якість того що видавали киянам називаючи це хлібом була також сумнівною. Валерія Миколаївна Вітвіцька, що пережила окупацію Києва ще зовсім юною дівчиною у своїх спогадах про харчову ситуацію розказує так: *«Хліб, по 300 грамів, видавався за картками. Хліб на 70 відсотків був із кукурудзяних качанів з невеликою домішкою ячного борошна, обсипаний зверху просяною лускою. Гіркий на смак, його на віть голодному важко було їсти...»*¹⁰¹. Подібні записи у своєму щоденнику робила ще одна киянка Н. Герасимова, запис за 22 жовтня 1941 р. свідчить про те, наскільки катастрофічною була ситуація з продовольством: *«Життя у місті не налагоджене, продуктів немає жодних, на*

⁹⁸ Заболотна Т. В. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 23. С. 82-83 (10-11)

⁹⁹ Лисенко О. Є., Заболотна Т. В., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фак. журн. 2017. Вип. 4 (18). С. 12

¹⁰⁰ Заболотна Т. В. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 23. С. 76(4)

¹⁰¹ Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). 2014. С. 264.

базарі за гроші нічого не можливо дістати, все на обмін. Лише одного разу давали 200 грамів хліба за книжками. Німці дорогою зупиняють селян і все у них відбирають, тому селяни бояться нести продукти на базар¹⁰²». Подібні свідчення для нас показують, що недостатня кількість продовольства була не лише питанням продуктового забезпечення, а й постійним психологічним тиском.

Райхскомісар окупованих східних територій А. Розенберг оголосив порядок розподілу продуктів, а вже в квітні 1942 р. Київська міська управа ухвалила інструкцію про порядок видачі продуктових карток і контроль над відпуском продуктів. Картки мали право отримувати різні категорії населення: працюючі чоловіки, безробітні, утриманці, люди з інвалідністю, пенсіонери, учні, студенти, родини військовополонених, тощо¹⁰³. Водночас установлювалась інша система категорій, яка поділяла споживачів на чотири групи за трудовим та соціальним статусом¹⁰⁴. Вся ця система означала, що доступ до їжі безпосередньо залежав від місця людини в ієрархії окупаційного Києва.

Карткове постачання можна визначити не лише як господарський, а й як адміністративний механізм контролю. Видача хліба в крамницях Київсоюзу відбувалася лише за наявності паспорта з поміткою про приписку, а хлібні картки без таких умов мали вилучатися¹⁰⁵. Отже, за допомогою продовольчого забезпечення з боку міської управи життя людини повністю контролювалося, місце проживання, роботи, реєстрації.

¹⁰² Герасимова Н. Запис від 22 жовтня 1941 р. // Щоденник Ніни Герасимової про війну. ГОРДОН. 2017. 8 лютого. URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/gerasimova.html> (дата звернення: 01.05.2026).

¹⁰³ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 259 с. С 54

¹⁰⁴ Лисенко О. Є., Заболотна Т. В., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фак. журн. 2017. Вип. 4 (18). С. 12 – 13

¹⁰⁵ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 471-472

Навіть для тих, хто мав доступ до карток, реальне забезпечення залишалось мізерним. На момент серпня 1942 року кожен працюючий отримував 8 кг хліба на місяць, тобто приблизно 267 г на день. Ще 2 кг на місяць додатково отримували робітники важкої праці¹⁰⁶. Навіть німецька адміністрація сама визнавала, що українець за картокою міг отримати хліб, сіль, перлову крупу, тоді як м'ясо видавали нерегулярно, адже воно завжди було в дефіциті. Такий рівень продовольчого забезпечення на людину, аж ніяк не покривав фізіологічні потреби організму, зокрема варто виділити, що такі пайки стосувалися лише громадян, що працювали на німців¹⁰⁷. Інші ж мали ще менші норми, на одну людину могли припадати всього 2.6 кг хліба на місяць, а це близько 53 г на день середній харчовий раціон одного мешканця міста становив лише близько 500 калорій особливо взимку¹⁰⁸. Такі цифри свідчать про те, що карткова система не була повноцінним забезпеченням містян, а скоріш підтримкою мінімальних життєвих потреб для виживання.

Наслідки такої системи очевидні. Через відсутність залізничного сполучення постачання продуктів у Київ значно ускладнилося, що спричинило дорожнечу та спекуляцію. За базарними цінами, вартість однієї буханки хліба могла сягати 120-150 крб., стакан пшона, 15 крб., літр молока 30-40 крб.¹⁰⁹.

Реальністю пересічних громадян в окупованому Києві стали голод, холод і виснаження. Найважчою була зима 1941 р. та початок весни 1942р, коли особливо вразливими виявилися пенсіонери, люди з інвалідністю. Люди були голодними, виснаженими, хворими про це в своєму щоденнику писала й І. Хорошунова: *«... навколо вже багато набряклих від голоду. Дивлячись на них, не можеш їсти, шматок застрягає в горлі. А допомогти нічим. І думки про голод*

¹⁰⁶ Там само. С. 82-83 (10-11)

¹⁰⁷ Лисенко О. Є., Заболотна Т. В., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фак. журн. 2017. Вип. 4 (18). С. 13

¹⁰⁸ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : іст. нариси : у 2 кн. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2011. 943 с. С. 750.

¹⁰⁹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 454

витісняють усі інші. І ще страшно, що голод позбавляє нас людської подоби. Здається, що за тарілку юшки, за шматочок хліба готовий віддати все»¹¹⁰. До квітня 1942 р., за окремими підрахунками, у Києві від голоду, холоду та спричинених ними хвороб померло від 80 тис. до 120 тис. киян¹¹¹.

Отже, офіційна система постачання продовольства була нестабільною, нерегулярною і соціально нерівною. Наявність продуктової картки не гарантувала реального доступу до якісної їжі. Саме тому економічні стратегії виживання киян дедалі більше переходили у неофіційну практику: базарна торгівля, обмін речей, борги й інше дрібне самозабезпечення. У цьому контексті чорний ринок виникав не просто як спекуляція, а як наслідок продовольчої кризи.

На перших етапах окупації ринки перебували у стані розрухи. Вони нагадували купи сміття серед яких ходили люди, намагаючись знайти там бодай щось корисне. Торгівля майже не функціонувала, подекуди люди продавали награване в хаосі в який перетворився Київ. Гроші перестали мати цінність, перевагу надавали обміну продуктів на одяг, взуття, мануфактуру, тощо¹¹². Про свій досвід з ринком писала також Н. Герасимова: *«Важко. Грошей немає зовсім. Вчора після роботи ходила на базар продавати речі, але ніхто навіть не дивився»¹¹³.*

Згодом базари стали центром міського життя, фактично єдиним джерелом постачання продуктів. В Києві працювало чимало базарів, але основними були: Сінний, Єврейський, Володимирський, Бессарабський, Житній, тощо. Попри

¹¹⁰ Заболотна Т. В. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 23. С. 87-88 (15-16)

¹¹¹ Лисенко О. Є., Заболотна Т. В., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фах. журн. 2017. Вип. 4 (18). С. 20

¹¹² Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 503

¹¹³ Герасимова Н. Щоденник Ніни Герасимової про війну // ГОРДОН. 2017. 8 лютого. URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/gerasimova.html> (дата звернення: 02.05.2026).

сконцентрованість міського життя на ринках, вони й надалі залишалися нестабільними незалежно від розпоряджень окупаційної влади. Селяни що їздили до міста для продажу товарів часто поверталися з порожніми руками після перевірок на вході до Києва. Згодом базари також стали місцем облав¹¹⁴.

Окупаційна влада вдавалась до різних методів боротьби зі спекуляцією, одним з таких методів було запровадження «тверді ціни», дізнатись ціну на продукти можна було в місцевих газетах¹¹⁵. За спекуляції нацисти також вдавалися до найвищої міри покарання, так в одній із доповідей агента НКВС про становище в окупованому Києві ми можемо прочитати про намагання німців привести стихійний ринок до порядку - «... за спекуляцію на Бессарабському базарі було повішено двох осіб. Однак і цього разу фашистам довелося поступитися ринковій економіці»¹¹⁶. Але наслідком таких заходів було лише те що з відкритих базарів люди перебралися торгувати у двори житлових будинків.

Таким чином, формувався так званий чорний ринок в Києві. Його не варто сприймати лише як незаконну торгівлю або спосіб нажитися. В умовах повної окупації міста чорний ринок був вимушеним механізмом доступу до базових людських потреб, який виник через дефіцит, знецінення грошей, адміністративні обмеження та продовольчу кризу. Водночас ринок був доволі не чесним з моральної точки зору, адже шанси мали лише ті, у кого залишились речі для обміну, були гроші та зв'язки.

Цю морально-економічну кризу добре передає щоденниковий запис Вікторії Колосової. «...Йому, звісно, не хочеться бути найгірше одягненим, погано харчуватися, не мати грошей. А зараз чесною працею цього ніколи не досягнеш.¹¹⁷», - коментувала вона поведінку знайомого, який, судячи з

¹¹⁴ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С.99

¹¹⁵ Українське слово. – 1941. – № 79. – 11 грудня. – С. 4.

¹¹⁶ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 568

¹¹⁷ Колосова В. Київський щоденник. 1940–1945 / упоряд. О. Лазаренко, А. Портнов. Харків : Права людини, 2021. С. 104.

контексту, був залучений до сумнівної діяльності. Отже, для частини містян неофіційні та морально сумнівні способи заробітку, все-таки сприймаються не просто як спосіб наживи, а й як вимушена реакція, й бажання мати певний рівень забезпеченості, щоб не померти з голоду.

Базар і чорний ринок не розв'язували проблему з харчуванням повністю. Переважна кількість киян не мали можливості купувати чи обмінювати товар на базарах. Їдальні ж що були відкриті з ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій своєю антисанітарією та недбалим ставленням радше відлякували людей, так в газеті «Нове українське слово» вийшла примітка про одну з таких їдалень, де лікарка Колобановська пише: «..ставиться до свої обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. В тій самій лоханці миється посуд і брудна білизна.¹¹⁸» Тому поряд із базаром важливою формою виживання ставали «мінки», тобто масові походи до сіл для обміну домашніх речей на продукти¹¹⁹.

«Мінки» змінили звичні взаємини між містом і селом. Якщо під час голоду 1933 р. голодні селяни намагались потрапити до міста у пошуках їжі, то під час німецької окупації ситуація змінилася, тепер кияни йшли до сіл, адже там було легше знайти їжу. У своїх пошуках містяни відходили досить далеко, іноді доходили до Вінниці, Козятина чи Умані¹²⁰. Про свої тяжкі походи до села писала й Н. Герасимова: *«Тільки-но я повернулася із Трипілля, мене туди підбили іти Ліда Брюно та нужда. Я не можу описати всіх мук, які пережила упродовж трьох днів подорожі. Я ішла пішки туди й назад крутими горами, нескінченно виткими дорогами, місцями потопуючи по коліно у снігу, до того ж голодна. У селян не було навіть картоплі, не кажучи вже про хліб. Жахливий біль я*

¹¹⁸ Навести порядок на підприємствах громадського харчування // Нове українське слово. – 1941. – 24 груд. – № 9. – 4 с.

¹¹⁹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 101

¹²⁰ Там само.

відчувала у ногах і спині. Страшно згадати, на ногах великі криваві пухири¹²¹». Ці походи часто були небезпечними ще й тим, що біля Києва патрулі часто відбирали у людей майже все, що вдавалося виміняти.

Головним мотивом змінювати звичні форми поведінки та виробляти нові стратегії виживання була їжа. Люди робили абсолютно непритаманні їм раніше речі. В ситуації окупації майно перетворювалось на ресурс виживання. Про складну продовольчу ситуацію ми знаємо з багатьох спогадів та щоденникових записів. Один з таких запис вчительки Л. Нартової: *«У кого є речі, ходять в села міняти, а у кого нічого немає, пухне з голоду, вмирають вже... Щодня пригнічують жах і страх перед смертю. Голод, безробіття і всі принади повного безправ'я витравили все живе. Притупилося все і життя не йде, а тягнеться, сили згасають з кожним днем. Чи виживимо ми?»¹²²*. Саме тому економічні стратегії виживання були нерівними. Вони залежали не просто від зусиль що людина прикладає для виживання, а й від попереднього соціального становища, наявності майна та знайомств.

Показовими є також спогади про використання знайдених або збережених речей для торгівлі. В одному зі своїх спогадів Валерія Вітвицька згадує: *«...У нашому шкільному дворі, як з'ясувалося, до війни існувала артіль. Виготовляли там рідке мило. Хома Васильович (сусід В. Г.) випадково знайшов у сараї діжку рідкого мила. Це мило дуже виручило узимку 1941-1942 рр. Мило ми розважували по 400 грамів, загортали в аркуш зі шкільних зошитів і я, взявши кілька таких пакуночків, вирушала на базар торгувати. ... Конкурентів у мене не було. Розпродавши мило, поверталася додому, іноді замерзала так, що не могли порахувати гроші, і вдома бабуся відтирала мені руки. Виручкою ділилися з Хомою Васильовичем, а на виручені гроші можна було купити навіть*

¹²¹ Герасимова Н. Щоденник Ніни Герасимової про війну // ГОРДОН. 2017. 8 лютого. URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/gerasimova.html> (дата звернення: 02.05.2026).

¹²² Заболотна Т. В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 10

*маленький шматочок сала й засмажити суп...»*¹²³. Цей приклад демонструє, що алгоритм виживання складався з дрібних, але життєво важливих дій. Спочатку знайти придатну річ, потім винести її на ринок, продати або обміняти на необхідний ресурс.

Узагальнюючи, можна сказати що економічні стратегії виживання охоплювали велику кількість дій. Як от купівля продуктів, продаж речей, обмін, походи до сіл («мінки»), дрібна торгівля, випадкові заробітки, роботи на городах, спекуляції, бандитизм. Водночас жодне з цих джерел не було стабільним чи надійним. Пересічні жителі міста мали різними способами викручуватися, щоб здобути їжу, водночас коли певні верстви населення могли харчуватися на відносно прийнятному рівні, але були й ті хто був приречений на голодну смерть¹²⁴.

Серед усіх проблем що звалились на киян була ще й житлова криза. Помешкання в умовах окупації було не просто місцем для проживання, а крихтою особистого простору в житті під постійним тиском. Уже в перший тиждень окупації військами Вермахту приблизно 25 тис. киян втратили своє житло¹²⁵. Частина людей, що залишились без даху над головою, часто за сприяння окупаційної влади займали залишені квартири¹²⁶. Мало того, що жили більшість киян на межі голодної смерті, вимушені були платити ще й квартплату, тариф 1 крб. 32 коп. за 1 м² і 4 крб. з кожного члена сім'ї за комунальні послуги, за несплату мешканців виселяли¹²⁷. Отже, житло в окупованому Києві було не лише побутовою проблемою, а й економічною, його

¹²³ Шевчомплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). 2014. С. 256–273.

¹²⁴ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 259 с. С 69

¹²⁵ Заглада О. М. Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі его-джерел). Київ, 2024. С.11

¹²⁶ Заболотна Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 5

¹²⁷ Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. Київ : [б. в.], 2010. 79 с. 41

втрата означала втрату стабільності, адже разом з житлом зникало і майно яке можна було б використати на прожиття в окупації.

Окреме місце в економічних стратегіях виживання посідала праця. В умовах окупації якість життя містян багато в чому залежала від того чи вдалося їм влаштуватись на роботу¹²⁸. Якщо говорити про досвід того наскільки складно було влаштуватись тоді на роботу в Києві то ця тема чудово простежується у щоденнику В. Колосової. *«Робота не йшла, але тільки тепер я зрозуміла, що означає знайти роботу, та ще й не маючи кваліфікації; крім того, наше матеріальне становище трохи покращилося, і ми вирішили, що найдоцільніше на даний момент – записатися на курси»*¹²⁹, - Вікторія фіксує не лише сам факт пошуку роботи, а й усвідомлення того, що без відповідної кваліфікації знайти місце було надзвичайно складно. Робота могла давати зарплату, пайок, доступ до їдальні, а іноді й житло. Але водночас робота ставала формою контролю за населенням, адже до обліку на роботі та біржі праці німецька окупаційна влада ставилась досить серйозно. В 1941 р. німецьке командування в Києві оголошувало – *«Усі незареєстровані повинні бути доставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку»*¹³⁰. Отже, працевлаштування в окупованому місті було не лише способом здобути засоби до існування, а й обов'язком, пов'язаним з способом поставити населення на облік і визначити його корисність для нової системи.

Становище київської інтелігенції в окупованому Києві добре висвітлює проблему нерівності доступу до праці та ресурсів. Частині представників інтелігенції змогли влаштуватись у міські органи влади або новоспечені керівні структури, оскільки така робота давала стабільність, зарплату, харчування у

¹²⁸ Заболотна Т. В. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 1.

¹²⁹ Колосова В. Київський щоденник. 1940–1945 / упоряд. О. Лазаренко, А. Портнов. Харків : Права людини, 2021. С. 76.

¹³⁰ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)/НАН України. Інститут історії України. – К.: Інсти тут історії України, 2009. – С. 40

їдальнях, пільгове житло та можливість уникнути долі оstarбайтерів на роботах у Німеччині. Але доступ до таких професій був відкритий не усім, він залежав від лояльності до окупаційної влади, «блату» і вкінці кінців освіти¹³¹. Складним було становище університетських працівників, адже в той час відкриття навчальних закладів у місті було заборонене і вони лишались без роботи. На достойну оплату своєї роботи не могли претендувати вчителі, науковці, але щастило що для них були інші пільги їм видавали пайки хліба щодня по 250 г., до того ж існувала їдальня «тільки для наукових співробітників»¹³². Для інтелігенції окупація означала втрату попереднього соціального статусу, а виживання дедалі більше залежало від здатності пристосуватися до нових побутових умов.

Отже, економічні стратегії виживання киян в умовах нацистської окупації формувалися як вимушена відповідь на дефіцит, руйнування міської інфраструктури, нестабільне продовольче забезпечення та соціальну нерівність у доступі до ресурсів. Офіційна система карток не гарантувала виживання, тому населення було змушене звертатися до базарів, «чорного ринку», обміну речей на продукти, походів до сіл, випадкових заробітків і праці як способу отримати пайок або мінімальні засоби до існування. Водночас ці практики не були однаково доступними для всіх: більше шансів мали ті, хто зберіг майно, мав роботу, зв'язки або доступ до адміністративних структур. У цьому контексті житло, речі, здоров'я і праця перетворювалися на ресурси виживання. Загалом становище більшості населення можна окреслити цитатою із книги І. Ветрова: *«масові голодування та злидні, смертоносні епідемії в умовах розорення медичного обслуговування, цілковите безправ'я та соціальна незахищеність українського населення»*¹³³ стали характерними рисами окупаційної реальності.

¹³¹ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 121.

¹³² Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. Київ : [б. в.], 2010. 79 с. 63

¹³³ Ветров І. Економічна експансія Третього рейху в Україні. Київ, 2000. 232 с.

Таким чином, економічне життя киян у 1941–1943 рр. було не нормальним господарським існуванням, а системою щоденних дій, спрямованих на фізичне виживання в умовах окупації.

2.3 Повсякденна взаємодія населення з окупаційною владою: межа між вимушеним співіснуванням та колабораціонізмом

Однією із найскладніших проблем у дослідженні Києва під нацистами була повсякденна взаємодія містян з окупаційною владою. Складним є те, що недостатньо просто описати форми контакту населення з адміністрацією, поліцією, та новоутвореними установами, важливо обережно розмежувати пристосування, вимушене співіснування та власне колаборацію. Сам термін «колаборація» залишається суперечливим в історіографії. У загальному значенні його можна розуміти як добровільну чи примусову співпрацю населення на окупованих територіях з нацистською владою побутової, культурної, адміністративної та інших сферах життя. Історикиня Т. Вронська до прикладу закликає вживати замість терміну «колаборація» термін «пособництво», також вона підкреслює що у сучасників це поняття було досить розмитим натомість офіційно в документації вживались більш емоційно-зabarвлені слова «вороги народу», «зрадник», «ставленик», тощо¹³⁴.

Таке розуміння проблематики дослідження «колабораціонізму» важливе, адже співпраця з окупантами мала різний характер. Частина дослідників вважає що колабораціонізм пов'язаний саме з добровільною політичною згодою, або участь у війні на боці ворога, тоді як деякі дослідники включають сюди повсякденні сфери життя¹³⁵. Саме тому в аналізі взаємодії киян з окупаційною владою недостатньо просто фактів контакту людини з нацистами. Важливим є

¹³⁴ Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни / Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Київ, 2008. Вип. 11. С.

¹³⁵ Дубонос Н. І., Пашина Н. П. Сутність поняття колабораціонізм та його основні ознаки. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2023. Вип. 37. С. 60 – 63.

дослідити глибинні мотиви цих контактів, у якій сфері життя це відбувалося чи мала людина вибір і не менш важливо які наслідки мали її дії.

Серед істориків думки розділяються що до чітких меж колабораціонізму. Одні автори трактують його надто широко включаючи всю співпрацю з окупантами як допомогу ворогу, інші стверджують що колабораціонізмом можна вважати свідомі дії людей вмотивованих на шкоду власній державі¹³⁶. Для українського і, зокрема, київського досвіду Другої світової війни проблема виявляється складнішою через те, що форми стиків з німцями були в кожній сфері життя: від побутового пристосування до адміністративної, економічної, культурно та індивідуальної взаємодії¹³⁷. Варто сприймати так званий колабораціонізм не лише як політичне явище, а й як спробу людини захистити себе в кризовій ситуації.

У дослідженні В. Шайкан будь який вид колабораціонізму свідомий, вимушений, примусовий чи пристосуванський різною мірою сприяв функціонуванню окупаційної влади¹³⁸. Тому у важливо не засудити окрему поведінку чи дії киян, а показати де проходила межа між звичайним цивільним контактом з новою владою та свідомою участю в її політиці.

У комплексному підході вивчення проблеми співпраці з окупантами в Києві 1941 – 1943 р.р. слід враховувати вплив радянської історіографії на це питання. Адже за післявоєнними радянськими документами того часу, будь-які особи що залишалися на окупованій території сприймалися як злочинці та зрадники. Згідно з цим підходом багато мешканців окупованого міста вважали колаборантами, ворогами народу та зрадниками не звертаючи увагу на реальне

¹³⁶ Там само С. 62.

¹³⁷ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія.-Кривий Ріг: Мінерал, 2005.466 с.

¹³⁸ Там само С. 467.

становище громадян та причини що змусили їх залишитись¹³⁹. Тому аналізуючи повсякденні взаємодії киян з окупаційною владою, варто зважати на оточуючі фактори що впливали на рішення людей, зокрема соціальний контекст: голод, втрату житла, попередній досвід радянських репресій, потребу утримувати родину та інше.

У виданні «Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації» Т. Вронська та Т. Заболотна підкреслюють що основною «політикою» повсякденного існування киян була боротьба за шматок хліба, а прояви людяності та милосердя могли становити сильну небезпеку¹⁴⁰. І ця обставина докорінно змінює оцінку багатьох форм поведінки киян. Адже, там де в нормальних умовах був свідомий вибір, то в окупованому місті переважно діяла логіка примусу, страху й крайньої нужди.

Показовою в новоутвореній окупаційній структурі була роль кербудів та двірників. Вони втілювали німецькі наміри на самому локальному рівні¹⁴¹. Комендант поліції у місті Київ А. Оролик жовтні 1941 р. зобов'язав кербудів повідомляти про євреїв та членів НКВС та ВКП(б), що мешкали в їх будинках, якщо ж вони не дотримувались цього наказу то передбачалось найсуворіше покарання. Підтвердженням цього наказу ж також слова А. Макаринської що працювали в ті часи двірником по вул. Пушкінській (нині Є. Чикаленка), жінка стверджує що того місяця з їхнього будинку було заарештовано всіх комуністів¹⁴². Навіть власний будинок переставав бути безпечним місцем, і

¹³⁹ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. С. 22

¹⁴⁰ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 7.

¹⁴¹ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. С. 44

¹⁴² Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 94.

навіть у такому побутовому житті співіснування могло переходити в небезпечну форму пособництва.

Важливим каналом впливу та взаємодії влади з населенням була окупаційна преса. Газети підконтрольні нацистській владі закликали до послуху й виконання наказів, нормалізували окупаційне життя¹⁴³. Пропагандистська складова окупаційної політики через пресу формувала потрібну для німців модель поведінки, одночасно через рубрику «Ви нам писали» створювалась ілюзія комунікації між суспільством та владою, начебто звичайні громадяни мали можливість впливати на діяльність міської влади й домагатися покращення ситуації¹⁴⁴. Очевидно, що така комунікація не несла в собі якихось реальних звернень та дій на ці звернення, але все ж таки для пересічного громадянина вона давала надію на краще.

Взаємодія з окупантами й окупаційними органами влади відбувалася на різних рівнях. Пересічний громадянин, що хотів мати ресурс для свого виживання та виживання родини, йшов і реєструвався на біржу праці, якщо випадала нагода то знаходив роботу, адже від наявності роботи та легкості її виконання залежала продовольча норма на людину. Особливо це стосується різних міських управ, якщо вдавалось пробитися на роботу в цю управу то можна було отримати доступ до більшої платні, додаткові пайки, талони на спеціальні їдальні та доступ до спецмагазинів¹⁴⁵. У місті, де голод і нестача продуктів були одним із головних чинників повсякденного життя, такі прагнення мали величезне значення. Робота в установах, пов'язаних із владою, могла сприйматися не як ідеологічний вибір, а як спосіб отримати харчування, документальний захист і шанс уникнути найгірших наслідків окупаційної політики.

¹⁴³ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 147

¹⁴⁴ Там само С. 168

¹⁴⁵ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939–1945. Київ: Темпора, 2013. С. 100.

У статті «Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика» Т. Заболотна виділяє кілька моделей поведінки саме інтелігенції окупованого Києва, але цей поділ на групи можна застосувати до всього населення міста. Першу групу становили ті, хто обрав пасивну стратегію виживання. Такий вибір був спричинений розгубленістю, втратою соціального статусу, побутовими труднощами та неможливістю задовольнити навіть елементарні потреби. До другої моделі можна віднести соціальну адаптацію. Частина населення надавала перевагу діям, часто вони заключались в продажі речей, обміні, походах в села, дрібних заробітках або пошуку будь-якої роботи. І ту Заболотна згадує такий термін як «пристосуванство», тобто ці люди намагались шляхом найменшого спротиву вижити й адаптувались до тих умов в яких знаходились¹⁴⁶. Така поведінка була характерною для багатьох киян, які після втрати звичних джерел доходу мусили перебудовувати своє повсякдення.

Наступну позицію Заболотна виділяє як очікувальну й аполітичну позицію. Більша частина всіх хто влаштувався на роботу зокрема в якісь пронимецькі установи не мали за цим якогось політичного контексту, а лише намір вижити. Всі робітники чи інтелігенти що працювали не були згуртованою політичною силою яка виступала за допомогу німецькій армії, навпаки більшість таких працівників намагались зайвий раз не потрапляти на очі німцям¹⁴⁷. Жінки могли влаштуватися на будівництво об'єктів для німців, у домашню службу або на інші роботи, пов'язані з окупаційною адміністрацією, бо така робота захищала від примусових вивозів у Німеччину¹⁴⁸. Саме в цій площині найважче

¹⁴⁶ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. Сторінки воєнної історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 100.

¹⁴⁷ Там само С. 101.

¹⁴⁸ Заглада О. М. Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі еґо-джерел) : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра зі спеціальності 032 «Історія та археологія» / наук. кер. О. В. Хом'як ; Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024. С. 42.

провести межу між співіснуванням і колаборацією: людина могла працювати в установі, що функціонувала з дозволу окупантів, але її мотиви могли бути суто побутовими й захисними.

Цікавою є ситуація киянки Ірини Хорошунової, яка формально працювала у відкритій окупантами центральній бібліотеці, що функціонувала на базі бібліотеки АН УРСР, отримувала хоч і невелику але платню, продовольчі картки а сам факт роботи захищав її від вивезення в Німеччину. Однак водночас Хорошунова була пов'язана з підпільною діяльністю, залишившись у Києві за завданням спецорганів¹⁴⁹. Її приклад демонструє, що зовнішня форма поведінки така як робота в установі, дозволеній окупантами, не завжди відображає її реальний зміст. Але важливим є ще й те що Хорошунову не вважають колаборанткою та зрадницею, адже вона начебто діяла в інтересах радянської держави, хоча й мала маленькі, але привілеї в роботі на окупаційну владу.

На свідомі й прямі контакти з окупаційними структурами йшли ті хто мав попередній негативний досвід переслідування радянською владою. Тож в новій німецькій адміністрації вони вбачали можливість на інше більш достойне життя. Заява київської вчительки С. Ольшевської до голови Київської міської управи О. Оглоблина також засвідчує, як попередній досвід радянських репресій міг впливати на поведінку в окупації. Вона писала, що за радянської влади була ізгоєм, сиділа у в'язниці, а бажання працювати в нових умовах вона пояснювала прагненням в активній праці втопити особисте горе¹⁵⁰.

Гендерний аспект цієї проблеми також виявляє складність поняття колаборації. Терміном «сексуальна колаборація» у післявоєнних суспільствах

¹⁴⁹ Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). 2014. С. 259.

¹⁵⁰ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 400.

називали сексуальні зв'язки з окупантами¹⁵¹, проте сучасні дослідники схильні розглядати значну частину таких випадків як одну зі стратегій виживання¹⁵². Причинами йти на такі вчинки могли бути голод, страх депортації, страх смерті, шантаж або примус. Саме тому цей аспект не можна автоматично зводити до добровільної співпраці з ворогом. У багатьох випадках ідеться про поведінку, сформовану крайніми умовами окупації, де жінки прагнули захистити своє життя фактично віддаючи своє тіло¹⁵³. В цьому питанні рішення називати когось зрадником чи не називати формувалося зокрема на основі пліток. Свідчення про те, що в київському театрі бували переважно німці й молоді дівчата, також варто розглядати не як прямий доказ колаборації, а як відображення соціальної атмосфери окупованого міста, де культурні простори ставали місцем нерівної й небезпечної взаємодії між окупантами та місцевим населенням¹⁵⁴.

Громадська або професійна діяльність в установах дозволених окупантами була однією з моделей поведінки, що підкреслила Заболотна. У Києві така діяльність була пов'язана з похідними групами ОУН, що мали на меті створення самостійної української держави¹⁵⁵. Серед виразних постатей цієї груп були О. Ольжич та О. Теліга, що займались створенням спілок письменників, лікарів, інженерів, музикантів, музейних працівників, діяльністю редакції «Українського

¹⁵¹ Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Київ, 2015. С. 302

¹⁵² Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. / URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/331/319> (дата звернення: 4.05.2026)

¹⁵³ Заглада О. М. Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі еґо-джерел) : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра зі спеціальності 032 «Історія та археологія» / наук. кер. О. В. Хом'як ; Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024. С. 57.

¹⁵⁴ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 489

¹⁵⁵ Спудка І. М., Васильчук Т. В., Сигида Г. А. Українська інтелектуальна еліта: випробування «новою владою» (1941–1943 pp.). Zaporizhzhia Historical Review. 2021. Vol. 4(56). С. 115.

слова» та тижневика «Літаври»¹⁵⁶. За такий вид співпраці мало того, що в радянському союзі поставили клеймо зрадника, так і німецька влада не бажала ніяких націоналістичних напрямів діяльності.

Якщо ж розглядати ситуації з нібито відвертим колабораціонізмом, деякі містяни приймали роботу високопосадовців в міських та районних управах. У цьому випадку взаємодія з владою мала політичний вимір і вже наближалася до свідомого вибору. Водночас навіть серед тих, хто опинявся на керівних посадах, ситуація не була однозначною. Приклад О. Оглоблина показує складність такого становища, обрання на посаду міського голови стало для нього несподіванкою і тягарем, а через небажання йти на відвертий колабораціонізм він «звільнився» через шість тижнів¹⁵⁷. Разом із тим серед представників місцевих адміністрацій були й ті, хто ставав на шлях відвертого колабораціонізму та активно пропагував пронімецькі ідеї серед підлеглих¹⁵⁸. Саме тут проходить ця тонка межа, не сама посада або робота в управі автоматично робила людину колаборантом, а характер її діяльності, рівень добровільності, політична мотивація та готовність служити інтересам окупаційного режиму¹⁵⁹. Радянська історіографія часто не проводила цієї лінії, представників інтелектуальної та творчої еліти, які залишилися на окупованій території, зазвичай відносили до колаборантів, а їхню діяльність трактували як обслуговування «нової влади».

Іноді так звана співпраця з німецькими фахівцями мала неоднозначний характер. У звичному нам контексті німець постає ворогом, абсолютним злом та лише в негативному контексті. Але бували різні співпраці з німцями, наприклад

¹⁵⁶ Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): теорія та практика. Сторінки воєнної історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 16. С. 104;

¹⁵⁷ Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 9

¹⁵⁸ Там само. С. 11

¹⁵⁹ Спудка І. М., Васильчук Т. В., Сигида Г. А. Українська інтелектуальна еліта: випробування «новою владою» (1941–1943 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 4(56). С. 111.

археолог Пауль Грімм приймав на роботу колишніх працівників Центрального історичного музею та Інституту археології, не зважав на їхнє минуле й не надавав перевагу суто німецькому етносу¹⁶⁰. За свідченнями у колективі музею панував дух взаємної поваги й допомоги, а Грімм забезпечував роботою місцевих спеціалістів, підтримував працівників матеріально¹⁶¹. Хоча варто зазначити, що такий приклад не скасовує загального окупаційного контексту.

Власне найближче до колаборації перебували ті форми взаємодії, які були пов'язані з активною службою окупантам, поліційними структурами, доносами або участю в переслідуванні інших. Водночас навіть тут мотиви були різними. Серед осіб, які співпрацювали з німцями були хто свідомо співпрацював через політичні погляди; кримінальні елементи, для яких головною була платня; тих, хто через голод, нестатки й відсутність житла змушений був співпрацювати проти власного бажання; а також осіб, які діяли за завданням НКВС або розвідки¹⁶². Це знову підтверджує, що формальний факт співпраці не завжди пояснює її зміст.

Складною темою є мотивація до вступу в Київську міліцію. Дослідники підкреслюють, що спектр мотивів особового складу був дуже різним, починаючи від ідеологічної колаборації до конформізму й опортунізму¹⁶³. Знову ж таки серед них була велика група пов'язана з представниками ОУН¹⁶⁴.

Активну участь у формуванні київської поліції брали військовополонені Київського та Житомирського таборів. Висока смертність у таборах, страх

¹⁶⁰ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. С. 100.

¹⁶¹ Сорокіна, С., Завальна, О. (2014). Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. 28. Київ. С. 457.

¹⁶² Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808. С. 180 – 181.

¹⁶³ Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2020. Т. 3. С. 41.

¹⁶⁴ Там само. С. 2.

загибелі й бажання будь-яким способом вийти з полону могли впливати на рішення йти на службу¹⁶⁵. І тут варто зауважити, що ці пояснення не виправдовують участі в поліції, але допомагають зрозуміти чому це рішення було єдиним яке допомогло вжити.

Та були й інші причини до вступу в поліцію. Наприклад О. Бурлій, майбутній комендант Шевченківської райполіції, свідчить про наявність ідейних переконань і антирадянської риторики, що поєднувалася з просуванням у поліційній ієрархії¹⁶⁶.

Однією з найбільш виразних та поширених форм колабораціонізму або ж пособництва були доноси та переслідування. Вони охоплювали різні аспекти життя та найпоширенішими звісно були в сторону єврейського населення. Так наприклад, після першого порятунку акторка єврейського походження Діна Пронічева стала жертвою доносу від сина власниці будинку в якому переховувалась¹⁶⁷. Це показує небезпечність повсякденного середовища, де сусіди або випадкові знайомі могли стати посередниками між людиною і каральною владою. У контексті Голокосту взаємодія між Вермахтом, поліцією порядку та місцевими колаборантами демонструє, що на певному етапі співпраця набувала вже репресивного й злочинного характеру¹⁶⁸. І саме тут можна побачити цю межу між співіснуванням і колаборацією, адже йдеться на про пошук ресурсу для виживання, а про свідому і добровільну допомогу окупаційній владі чинити геноцид народу.

Отже, повсякденна взаємодія киян з окупаційною владою була неминучою, адже сам режим побудував систему залежності населення від

¹⁶⁵ Там само. С. 42.

¹⁶⁶ Там само. С. 33.

¹⁶⁷ Кузнецов А. Бабий Яр : роман-документ. Київ : Саммит-Книга, 2008. С. 87.88.

¹⁶⁸ Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнар. наук. конф. (24-25 жовт. 2011 р., м. Київ) / Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру; наук. ред. В. Нахманович. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 254 с.178

документів, роботи, продовольчих карток, біржі праці, місцевих управ, поліції. Проте не кожна така взаємодія може бути названа колаборацією. Пасивне виживання, продаж речей, пошук хліба, робота в бібліотеці чи культурній установі, звернення до управи по роботу або спроба отримати довідку часто були наслідком безвиході. Натомість свідома служба в каральних структурах, участь у доносах, переслідуванні людей, пропаганді окупаційного режиму чи активній політичній підтримці німців уже наближалися до колаборації або пособництва. Саме тому межа між вимушеним співіснуванням і колаборацією в окупованому Києві проходила не за самим фактом контакту з владою, а за мотивами, ступенем добровільності, характером дій і наслідками цих дій для інших мешканців міста.

РОЗДІЛ 3. ПЕЧЕРСЬКИЙ РАЙОН ЯК ЛОКАЛЬНИЙ ПРОСТІР ПОВСЯКДЕННОСТІ

3.1. Особливості функціонування Печерського району як адміністративного центру та військового об'єкта

Після розгляду загальної системи окупаційного управління в Києві доцільно перейти до локального рівня її функціонування. Адже, саме на районному рівні можна відслідкувати як загальні накази окупаційної влади набували змісту. Районна управа на локальному рівні контролювала практики обліку населення й установ, житлового фонду, організації праці, постачання, санітарного нагляду та регулювання щоденного життя мешканців.

Отже, ще в першому розділі було підкреслено, що у системі окупаційного управління Київська міська та районні управи не були повноцінними органами самоврядування, а діяли лише як допоміжні виконавчі структури. Т. Заболотна також, підкреслює, що районні управи були нижчою ланкою багаторівневого адміністративного апарату, їх завданням було підтримувати базове функціонування міста будучи суто інструментом реалізації окупаційної

політики¹⁶⁹. Тому в цьому дослідженні документи печерської районної управи важливі як джерело розуміння того, як окупаційна система працювала на рівні конкретного міського простору.

Утворювати районні управи почали створювати вже за кілька днів після формування Київської міської управи печерська райуправа не стала винятком. Підпорядковувались районні управи міському голові, виконували функції виконавчих органів, а за своєю структурою були подібні на міську управу¹⁷⁰. За документацією Печерського району, що доступна у відкритих джерелах, можна з'ясувати, що повноваження районної адміністрації охоплювали торгівлю, харчування, освіту, житловий фонд, міське господарство, фінанси, санітарію, пожежну безпеку, пропаганду, правові питання тощо.

Документація з відділу кадрів Печерської управи зазначає, що штат керівного апарату становив 95 осіб, з яких 88,3% етнічно були українцями, а 28,4% мали вищу освіту¹⁷¹. Це свідчить, що до робіт в місцевих органах управління залучали освічених, місцевих жителів. Але водночас освіченість управлінців не означало реальної політичної самостійності управи: як показує історіографія проблеми, інтелігенція справді відіграла помітну роль у формуванні й діяльності місцевих органів влади, однак сама система залишалася включеною в окупаційну вертикаль¹⁷².

Одним з показових наказів, що в повній мірі розкривають режим функціонування Печерської районної управи, є наказ про розподіл «території впливу» між головою управи та його заступником. До сфери керівництва голови належали загальна канцелярія, правник, фінансовий і житловий відділи,

¹⁶⁹ Заболотна Т. Структура та повноваження районних управ м. Києва в роки нацистської окупації (1941-1943 рр.). Український історичний журнал. 2026. № 2. С. 141-143

¹⁷⁰ Там само С. 147.

¹⁷¹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 13 - 14. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_129 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁷² Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 41-42

інспектори промисловості, міського господарства, пожежної справи та поліція. Натомість заступник відповідав за інспектури праці, пенсійних справ і допомоги, культури й освіти, інформації, охорони здоров'я, торгівлі й харчування, статистики, бюро метрик та приватний сектор¹⁷³. Такий розподіл засвідчує, що районна управа намагалася охопити майже всі сфери повсякденного функціонування Печерська, при цьому залишаючись низовою адміністративно-виконавчою ланкою, що повністю підпорядковується і звітує про кожен крок окупаційній вищій владі.¹⁷⁴

Адміністративна щільність району виразно простежується в документах де ведеться реєстр установ Печерського району. За реєстром вони установи поділені на десять груп: загальні установи приблизно 55шт., 14 лікарських установ, 16 навчальних закладів, 14 кооперативних організацій і товариств, 12 наукових закладів і бібліотек, 6 управлінь будинками, 5 дитячих будинків, садків і ясел, 16 приватних установ, 2 театральні-кіноустанови та 4 церковні установи¹⁷⁵.

Розташування цих установ також мало значення для характеристики Печерська як адміністративного центру. У документах часто згадується розташування управ на вулицях Костьольна, Михайлівська, Цитадель, Хрещатик, Банкова, Олександрівська, Московська та Інститутська¹⁷⁶. Така концентрація установ на центральних і прилеглих до урядово-адміністративного центру вулицях показує, що Печерська районна управа працювала з простором, насиченим не лише житловими будинками, а й адміністративними, культурними та іншими об'єктами.

¹⁷³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 16. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_129 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁷⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 5 - 11. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_129 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁷⁶ Там само 11.

Важливим напрямом діяльності районної управи був контроль за працею, підприємствами та господарськими об'єктами. У жовтні - грудні 1941 р., районні управи намагалися перебрати на себе частину функцій міської управи, а найбільші суперечки стосувалися контролю над підприємствами й установами, оскільки від цього залежали ресурси, бюджет і можливість підтримувати соціальну інфраструктуру. Для Печерської управи це питання було особливо актуальним, адже район мав значну кількість установ і господарських об'єктів, які потребували реєстрації, відновлення роботи й підпорядкування новому адміністративному порядку.

Звіт інспектора праці Печерського району, демонструє трудовий потенціал району. Під реєстрації мешканців що відбувалась з 1 до 15 серпня 1942 р. було зареєстровано 13920 осіб віком від 15 до 55 років. Із них 20 осіб значились як зареєстровані до робіт у Німеччині, 696 на місцевих роботах, 5561 як звільнені від роботи, 1720 як працюючі, а ще 5914 мали штамп «забезпечено». За підрахунками загальна кількість населення Печерського району оцінювалась у 15557 осіб, з них 1447 осіб як зазначається з різних причин не прийшли на реєстрацію особисто¹⁷⁷. Ці цифри показують не лише масштаб обліку, а й сам принцип окупаційного адміністрування, працездатне населення мало бути зареєстроване, класифіковане й включене до системи праці або контролю.

Окреме місце у функціонуванні району займала інспектура міського господарства. У звіті про її створення та діяльність Печерський район постає як простір, що на початку окупації потребував швидкого господарського впорядкування. У документі зазначалося, що управа району містилася на Хрещатику, 8-б, а на його території були Маріїнський парк, Царський садок,

¹⁷⁷ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 123. Арк. 4. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_123 (дата звернення: 09.05.2026).

Володимирська гірка, та інші важливі вулиці. У звіті відповідальність за пошкодження що були в районі покладалася на радянську владу.¹⁷⁸

Подальша діяльність інспектури міського господарства подавалася в документах як процес упорядкування району. За звітом, у парках Печерського району були засипані окопи, прибрані вуличні загородження які готувала радянська влада для оборони міста, відновлювалася також робота лікарень, водогону, каналізації, трамваю й електростанції, облаштовувалися квітники в колишньому Купецькому садку, а також знімалися радянські оголошення та лозунги. За іншим звітом, у період з 25 жовтня 1941 р. до 31 січня 1942 р. було виконано 40 завдань, зокрема встановлення нових бордюрів, відбудову зруйнованих мостів, облаштування об'їзних шляхів, перебрукування шляхів по району та очищення зливостоків на ці роботи виділено було 100 166 крб¹⁷⁹. з цього можна зробити висновок, що районна управа виконувала не лише обліково-адміністративні, а й практичні господарські функції, спрямовані на відновлення мінімальної функціональності міського простору.

Одним з ключових напрямків роботи Печерської районної управи були проблеми з продуктовим забезпеченням та торгівлею. В умовах загальної продовольчої кризи крамниці, їдальні, кооперативи та карткове бюро ставали точками щоденної залежності населення від адміністрації. Та варто пам'ятати що районна управа працювала під повним окупаційним контролем і їх продовольчі заходи не можна вважати повноцінною соціальною політикою, радше вони мали спорадичний характер й охоплювали лише частину нужденних через брак ресурсів¹⁸⁰.

¹⁷⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 4–5. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_133 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁷⁹ Там само С. 7.

¹⁸⁰ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 123-124

У цьому контексті звіти про роботу інспектури торгівлі і харчування Печерського району дозволяють побачити як проявлялась продовольча проблема в конкретній локації. Отже, у четвертому кварталі 1941 р. в районі було відкрито 74 торговельні заклади, серед них 12 їдалень, 7 продуктова-хлібних крамниць і 9 споживчих крамниць¹⁸¹. Варто підкресли що згідно з цими звітами у Печерському районі порівняно з іншими районами була менша торговельна мережа що була зосереджена переважно на Хрещатику, Печерському базарі та Думській площі тоді як на інших вулицях діяли невеликі окремі продуктові й хлібні крамниці. Також, однією з причин чому торговельна мережа була тут менша – це руйнація міста на початку окупації німцями, коли горіла та вибухала вся центральна частина міста, всі будівлі що тоді вціліли передавали під торговельні заклади, дрібні промисли та майстерні¹⁸².

Водночас кооперативна справа в районі просувалася повільно, оскільки Печерська споживча кооперація утворилася пізніше, ніж в інших районах, а тривалий час працювало лише двочленне бюро. Станом на 1 січня 1942 р. на Звіринці та Теличчі налічувалося понад 3 600 пайовиків, через що виникала потреба збільшити кількість кооперативних крамниць ще на 3 - 4 одиниці¹⁸³. Робота карткового бюро також показує масштаб адміністративного контролю: за квітень було видано 31 883 картки, а 1 500 карток повернуто у зв'язку з виїздом мешканців з Києва до Німеччини та інших міст¹⁸⁴. Що в черговий раз підтверджує, що карткова система були не тільки способом розподілу продуктів, а й інструментом реєстрації населення.

Зі звітів про роботу житлового відділу Печерської районної , а саме за даними інвентаризації, проведеної в грудні 1941 р. – січні 1942р., у житловому

¹⁸¹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 3. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_130 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁸² Там само С. 5.

¹⁸³ Там само С. 7.

¹⁸⁴ Там само С. 10-14.

відділі було налічено 57 будинкоуправлінь. Район налічував 268,515 м² державного житлового фонду, 26,077 м² нежитлового фонду, а загальна площа торговельних приміщень становила 5,469 м². Район було поділено на три ділянки, до кожної з яких прикріплювався окремий технічний інспектор¹⁸⁵. Як і торгово-продовольча проблема житлова була пов'язана з руйнуваннями, пожежами реквізиціями. У документації окремо згадувалось про звернення щодо надання житлової площі погорільцям, потерпілим від вибухів та пожеж переселенцям за вимогою німецького військового командування, мешканцям церковних будинків та особам, які взагалі не мали житлової площі, також згадано що частину цих звернень було задоволено¹⁸⁶.

Санітарно-епідеміологічна станція та пожежна інспектура були важливою частиною повноцінного функціонування Печерської районної управи. Санітарно-епідеміологічне відділення Печерської райуправи оглянуло 51 харчовий заклад, зокрема їдальні, кафе, закусочні та харчові блоки при лікарнях. 47 закладам було видано санітарні дозволи-паспорти на функціонування. Також було обстежено й занесено до каталогу 19 колодязів і 32 водозабірні колонки¹⁸⁷. Ці дані показують, що контроль за їжею, водою та санітарним станом був частиною щоденного адміністрування району.

Пожежна інспектура з перших днів роботи займалася перевіркою житлових будинків, зокрема готуючи їх до зими адже перевіряли стан печей, відбудовували зруйновані печі і встановлювали тимчасові чавунні або залізні печі у житлових приміщеннях. Це було необхідно адже після руйнувань багато будинків втратили центральне парове опалення або стаціонарні печі. За час існування інспектури станом на кінець 1941 р., було видано 310 дозволів на

¹⁸⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 3–4. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_137 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁸⁶ Там само С. 7.

¹⁸⁷ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 5. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_138 (дата звернення: 09.05.2026).

встановлення тимчасових грубок, розглянуто плани на перебудову та видано 37 дозволів, обстежено 203 житлові будинки, 27 установ і 60 підприємств¹⁸⁸.

Поряд з господарськими та адміністративними завданнями Печерська районна управа контролювала освітні процеси в районі та була залучена до пропагандистської роботи. За звітами інспектури освіти, у школах району навчалось 2 236 учнів, працювало 112 учителів, з них 32 класоводи та 79 предметників; у гімназіях планувалося навчання 1 240 учнів і залучення до роботи 75 учителів, а загальний склад технічного персоналу по школах становив 61 особу. Також, кожна школа щодня давала 3 уроки¹⁸⁹, що свідчить про спробу відновлення освітньої мережі, хоча в умовах окупації це не надто вдавалось.

Податковий відділ Печерської райуправи проводив реєстрацію будинків і садиб для повного виявлення податкових об'єктів, а також видавав патенти на ведення торгівлі, підприємництва й промислів. Усього було видано 493 патенти на суму 71 800 крб., із них 67 на торговельні підприємства, 46 на промислові, 380 на особисті заняття. Найбільше серед останніх було шевців їм було надано 134 патенти, та візникам 78. А за даними бухгалтерського обліку, загальна сума прибутків за звітний час становила 812 891 крб. 28 коп.¹⁹⁰

Отже, звітна документація Печерської районної управи дозволяє розглядати Печерськ як локальний адміністративно-господарський вузол окупованого Києва. Через відділи та інспектури райуправи здійснювалися облік установ і кадрів, контроль праці, нагляд за підприємствами, регулювання торгівлі й харчування, облік житлового фонду, санітарний і пожежний контроль,

¹⁸⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 140. Арк. 4. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_140 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁸⁹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 3–4. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_135 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁹⁰ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 3–8. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_139 (дата звернення: 09.05.2026).

організація освіти, пропагандистська робота та фінансово-податковий облік. Водночас ця діяльність не була проявом повноцінного місцевого самоврядування. Печерська районна управа діяла в межах окупаційної вертикалі й виконувала роль посередника між німецькою адміністрацією, Київською міською управою та населенням району. Саме тому Печерськ у 1941–1942 рр. можна розглядати як простір, де повсякденне життя мешканців було максимально включене в систему адміністративного контролю.

3.2 Печерський район у системі окупаційного контролю: топонімічні зміни, просторові обмеження та локальні практики виживання

Після закріплення нацистської окупаційної влади Київ опинився в умовах швидкої перебудови міського простору. Звичні маршрути пересування, режим перебування на вулиці, доступ до установ, житла транспорту й навіть можливість пересуватися між районами дедалі більше залежала від наказів нової влади яка впроваджувала перепустки, патрулі та «новий порядок». У цьому контексті Печерськ набував особливого нового значення відрізняючись від інших районів поєднанням житлових кварталів зі звичайними містями та урядових в яких освоїлось німецьке командування.

Осінь 1941 року була руйнівною й жахливою для всього Києва, але для Печерська вона ознаменувала злам знаного донині міського простору. Вибухи, пожежі, руйнування інфраструктури не лише змінили зовнішній вигляд міста, а й повсякденні практики його мешканців. Печерська цитадель була осередком перших вибухів, що пролунали в місті вже 20 вересня після відступу радянських військ, показавши військам Вермахту всю небезпечність простору на якому вони знаходились. У спогадах німецького офіцера згадувалося: *«Спочатку злетів в повітря майданчик перед цитаделлю, на якій знаходився наглядний пункт артилерії і зенітне спорядження. Жителі ще вчора вказували, що це місце можливо міноване росіянами. Сапери обшукали весь район, але вибухових речовин не знайшли. Вибух забрав у нас багато офіцерів, унтер-офіцерів і*

*солдатів...»*¹⁹¹. Подальші ж руйнування й вибухи в центрі Києва зокрема на Хрещатику посилили хаос, обмежили доступ до окремих кварталів і сприяли запровадженню нового режиму контролю над міським рухом.

Окремо важливим епізодом у вивченні окупаційного Печерська, є руйнування 3 листопада 1941 р. Успенського собору, що перетворили лаврський комплекс на простір посиленої військової уваги. І важливим у цьому питанні є не скільки питання відповідальності за сам вибух, скільки наслідки для функціонування району. Адже Лавра надалі сприймалась окупаційною владою як стратегічна територія, що потребувала охорони, обмеженого доступу й постійного нагляду. Доступ цивільних осіб був суворо обмежений працівниками музеїв та архівів, адже комплекс фактично перетворили на військовий об'єкт, розмістивши на території Верхньої лаври зенітну батарею для захисту мосту через Дніпро. А опікувались безпекою на цій території безпосередньо представники СС¹⁹².

Зоною особливо посиленого контролю в Печерському районі став мікрорайон Липок, який у роки окупації обрали для себе німецьке командування Києва. Зокрема у 1942 р. для охорони важливих об'єктів були створені спеціальні поліцейні підрозділи, зокрема штабна сотня та сотня важкої зброї, підпорядковані штабу української поліції в Києві. Вони розміщувались вулиці Берлінській (нині вул. Інституцька). До їхніх завдань належала охорона адміністративних установ окупаційної влади, помешкань офіцерів, жандармерії та інших об'єктів у районі Липок¹⁹³. Для місцевих мешканців це означало зростання кількості постів, перевірок і ситуацій, коли саме перебування поблизу певної будівлі могло вимагати пояснення або документального підтвердження. З

¹⁹¹ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808 с. 72.

¹⁹² Жигало О. Б. Києво-Печерська лавра у 1941–1961 роках : магістер. робота. Київ, [б. р.]. с. 20-21

¹⁹³ Ситник Д. О. Мотивація вступу до кийівської поліції (1941–1943 рр.) : магістер. кваліфікац. робота / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020.

Не менш важливим виміром контролю став перерозподіл житлового фонду. Для жителів Печерського району проблема була досить гострою, адже велика частина житлових приміщень постраждала в наслідок вибухів на Хрещатику та прибічних вулицях і не були придатними для життя. Окрім цього, німці активно займали будинки центральних районів Києва, обираючи для себе найбільш зручні й комфортні помешкання. Таким чином, зоною особливо посиленого контролю в Печерському районі став мікрорайон Липок, який у роки окупації обрали для себе німецьке командування Києва, де квартири відповідали вимогам окупантів щодо комфорту, опалення й розташування. І звісно за умовчанням колишні власники цих квартир ставали безхатками, дозволено залишитись в таких місцях було тільки двірникам та деяким домоуправлінням¹⁹⁴.

До завдань штабу української поліції належала охорона адміністративних установ окупаційної влади, помешкань офіцерів, жандармерії та інших об'єктів у районі Липок¹⁹⁵. Для місцевих мешканців це означало зростання кількості постів, перевірок і ситуацій, коли саме перебування поблизу певної будівлі могло вимагати пояснення або документального підтвердження. Через це житловий простір Печерська фактично розподілявся нерівномірно: потреби окупаційної адміністрації та військових мали пріоритет перед потребами місцевого населення. Район, який і до війни був пов'язаний із владними та престижними міськими функціями, в умовах окупації став місцем концентрації окупаційної верхівки, що безпосередньо позначалося на житті киян.

Показовими даними що підтверджують наявність житлової проблеми районі, є звіт житлового відділу Печерської районної управи. В якому зазначено, що в період з вересня 1941 р. до квітня 1942 р. райуправа отримала 3935 заяв про

¹⁹⁴ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 35–87.

¹⁹⁵ Ситник Д. О. Мотивація вступу до кївської поліції (1941–1943 рр.) : магістер. кваліфікац. робота / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020.

надання житлоплощі. Серед задоволених звернень були заяви погорільців і потерпілих від вибухів, переселенців за вимогою німецького військового командування та інших установ, осіб, виселених з установ, що належали релігійним організаціям, а також людей, які зовсім не мали житла. Загалом розглянуто і задоволено було 2751 заяву. Водночас з цим значна частина прохань залишилась невиконаною, особливо коли мова йшла про тих, хто не мав власного житла, мешкав у родичів, орендував кутки або потребував поліпшення умов¹⁹⁶.

Про труднощі з житлом писали також очевидці тих подій. У спогадах киянки З. Петрової є ситуація, коли німецькі автомобілі їздили вулицями, прилеглими до району пожеж, а через рупор оголошувалася вимога терміново залишити помешкання. Люди встигали взяти лише найнеобхідніше й змушені були вночі йти містом із клунками, шукаючи тимчасового притулку¹⁹⁷. Дмитро Малаков також розписує, що вже в перші дні окупації німці займали готелі, установи й квартири евакуйованих мешканців, отримуючи ключі від кербудів і двірників позначаючи свою територію дерев'яними дороговказами з написами на німецькою¹⁹⁸.

Невід'ємною частиною окупаційного перепорядкування міського простору стала зміна топоніміки. Активне перейменування вулиць почалось у квітні – жовтні 1942, хоча ще в листопаді 1941 р. Київська міська управа підготувала проєкт по перейменуванню вулиць, який німцями був відкинутий. Частина назв мала підкреслити німецьку присутність у місті, частина повертала історичні топоніми або перекладала старі назви німецькою мовою. Також дослідники

¹⁹⁶ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 16. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_137 (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁹⁷ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 80.

¹⁹⁸ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 316, [1] с., [5] арк. іл. С. 71.

звертають увагу, що переважно піддавались перейменуванню вулиці де проживали представники окупаційної адміністрації. Так колишня вулиця Микільська (нині Мазепи) стала вулицею Ріттер фон Шобертштрассе, Іванвська (нині Інституцька) стала Берлінерштассе, Хрещатик став Айхгорнштрассе та багато інших¹⁹⁹. Тож можна сказати, що топоніміка була не лише формальним позначенням адрес, а й засобом символічного присвоєння міського простору.

Система окупаційного контролю безпосередньо впливала на щоденну мобільність киян. І особливо відчутними ці обмеження були для Печерська, де зосереджувалися адміністративні установи, охоронювані об'єкти, Лавра, урядові квартали й шляхи до Дніпра. Комендантська година, що була запроваджена з 19:00 до 05:00 за німецьким часом, змушувала мешканців виконувати всі побутові справи лише у дозволений проміжок доби, тоді як пересування містом повністю більше залежало від наявності перепусток, місця роботи, а особливо соціального статусу²⁰⁰. Обов'язковим був також реєстр всіх мешканців району їх управою.

Через радянські диверсії при відступі з міста, транспортна ситуація в Києві залишалась складною впродовж усього періоду окупації. Рейсовий пасажирський рух був обмеженим, перевагу надавали здійсненню вантажних перевезень та спеціальним рейсам на замовлення підприємств і установ. Деякі кияни що за допомогою цих рейсів спробували користуватися трамваєм, але більшість ходили пішки. Пересуваючись між районами, від домівки до роботи, до магазину чи їдальні, тобто просто для здобуття собі їжі, люди проходили великі відстані. Київська міська управа та зокрема печерська районна управа не мали достатніх фінансових і адміністративних можливостей, щоб повноцінно

¹⁹⁹ Гедз В. А. Топоніміка київських вулиць періоду нацистської окупації 1941–1943 рр. в історичних дослідженнях. Військово-історичний меридіан. 2016. Вип. 2. С. 30

²⁰⁰ Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство 1939 - 1945. Київ : Темпора, 2013. 808 с. 90-112

вирішити транспортну проблему, а її повноваження в цій сфері були значно обмежені²⁰¹.

Печерськ мав важливе значення в транспортній системі, адже мав у своїх межах контроль над переправами через Дніпро. Саме тому спеціальними загонами, зокрема організацією «Годт» було взято під контроль ремонт засобів зв'язку залізниці пішохідних і вантажних мостів. В досить короткий час було відновлено залізничний міст біля Києво-Печерської лаври²⁰². Беззаперечно такі роботи мали передусім військово-логістичне значення, але одночасно з цим впливали на цивільне пресування. Відновлені мости та переправи ставали також й пунктами перевірки документів, контролю за потоками людей і регулювання доступу до різних частин міста²⁰³.

Ще одним складним випробуванням, що ускладнювало життя мешканцям Києві і зокрема Печерського району це перебої в роботі комунальної інфраструктури. Надзвичайно складною була ситуація з електроенергією, і навіть попри те, що для звичайних жителів були суворі обмеження, проблеми з електроенергією були і в урядових кварталах де жили німці. Пошкодження водогону спонукало жителів району включати в свої щоденні практики візит до колодязів та водозабірних колонок²⁰⁴. Через зруйновану міську інфраструктуру люди були змушені перебудовувати свої щоденні маршрути – до джерела води, пункту харчування, міської установи, ринку та роботи.

Особливо важливого значення в районі набували місця де можна було отримати їжу. Офіційне харчування організовувалось районною управою у певному переліку закладів, та можливість харчуватися там була обмеженою, для

²⁰¹ Там само С. 97.

²⁰² Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. С. 36.

²⁰³ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 124.

²⁰⁴ Київ. 1941–1943: фотоальбом: за матеріалами фотодокум. виставки 1998 р. у Музеї історії м. Києва / упоряд., авт. комент. Д. В. Малаков. С. 78.

певних соціальних категорій населення. Вразливі групи такі як люди з інвалідністю та пенсіонери були закріплені за певними їдальнями, щоправда вони вирізнялись не дуже якісними стравами, малими порціями та перебоями у роботі. У Печерському районі підкреслювалось значення їдальні на вулиці Микільська 13, її якісне функціонування та можливість годувати щодня 1000 людей підтримувалось за рахунок власного городу²⁰⁵. Такі допоміжні заклади в умовах війни та окупації не лише підтримували киян надаючи їм такий важливий ресурс як їжу, а й змінювали щоденний маршрут.

Про проблеми харчування й те як їх вирішували писала у своїх спогадах Мірчевська Інеса: «...На уроках праці ми ходили в Маріїнський парк збирати каштани. По-тім їх здавали. Каштани сушили, мололи і вживали в хліб...»,²⁰⁶ це показує наскільки скрутна була ситуація, тож за виживання боролися усі навіть найменші. Подібна зміна функцій міського простору показує, що парк у цих умовах переставав бути лише місцем відпочинку, він ставав частиною харчової стратегії.

Важливим джерелом у вивченні окупаційного печерська були газетні оголошення, в яких можна було простежити як формувався буденний ритм окупованого міста. В газетах публікувалися години роботи їдальнь, прийому в довідкових і заготівельних установах, правила реєстрації й інше – усе це майже покроково впливало на маршрути мешканців²⁰⁷. У Печерському районі, де адміністративні, житлові, культурні та військові функції були щільно поєднані, й маршрути киян, що формувалися тут були завжди під пильним наглядом. Важливо підкреслити, що людина рухалася не від дому до установи, але попри

²⁰⁵ Заболотна Т. В. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 26

²⁰⁶ Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Архіви України. – 2014. – № 4–5 (292–293). – С. 256–273. С. 10

²⁰⁷ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 123.

це в межах створеної системи, кожна дія могла бути пов'язана з перевіркою, дозволом на пересування, відповідною документацією.

Отже, Печерськ у 1941 -1943 р.р. де окупаційний контроль проявлявся на усіх рівнях життя цивільного населення. Він охоплював як символічне переписування простору наприклад зміна топоніміки в районі, так і фізичне таке як витіснення мешканців із житла, розміщення адміністративних і воєнних структур, контроль над Лаврою, переправами й урядовим кварталом, а також повсякденну регламентацію часу, руху, документів і доступу до ресурсів. Мобільність у мешканців району не зникала, але обмежувалась і ставала вимушеною, люди ходити мусили до їдальнь, пунктів реєстрації, місць роботи, джерел води, парків і городів, водночас постійно зважаючи на комендантську годину, патрулі, перепустки та закриті зони. Саме тому Печерськ потрібно розглядати не просто як адміністративно-військовий центр окупованого Києві, а як локальний простір, у якому повсякденність і прагнення вижити киян формувалась в рамках посиленого контролю

ВИСНОВКИ

На основі комплексного дослідження теми «Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.): правовий режим та стратегії виживання» сформульовано такі узагальнюючі висновки, що відображають основні результати наукового пошуку:

Нацистський окупаційний режим у Києві було вибудовано не як систему класичного цивільного врядування, а як репресивно-дискримінаційний механізм тотальної експлуатації людських і матеріальних ресурсів на користь Третього Райху. Встановлено, що дуалістична структура управління, яка поєднувала німецькі органи влади (Військову комендатуру, згодом – Штадткомісаріат) та колабораційну Київську міську управу, мала чітко розподілені ролі. Локальна

управа виконувала виключно допоміжні, фіскально-господарські та поліцейські функції, будучи позбавленою політичної суб'єктності. З перших днів окупації ключовим завданням адміністративного апарату була тотальна фіксація, облік та прикріплення населення до робочих місць через обов'язкову реєстрацію на біржі праці, що здійснювалося під загрозою депортації або розстрілу.

З'ясовано, що нормативно-правовий режим окупаційного Києва, зафіксований у системі обов'язкових постанов, слугував інструментом дегуманізації та криміналізації повсякденності. Жорсткі просторово-часові обмеження – запровадження тривалої комендантської години, вимоги світломаскування, дискримінаційна система перепусток та обов'язкова прив'язка до місця реєстрації (прописки) – радикально звузили життєвий простір містян. Місто було трансформоване у зону постійного поліцейського нагляду та сегрегації. Правові норми окупантів фактично легалізували безправ'я місцевого населення: будь-яке порушення адміністративних розпоряджень (навіть побутового характеру) трактувалося як саботаж і несло пряму загрозу для життя людини.

Початок окупації спричинив глибоку деструкцію суспільної моралі та психологічний шок у колективній свідомості киян. Цей процес розвивався динамічно: від паніки, дезорієнтації та деструктивних проявів (мародерства) в умовах короткого безвладдя вересня 1941 року – до тривалого стану хронічного екзистенційного страху. Соціально-психологічна атмосфера в місті визначалася «рутинізацією» смерті. Масові вбивства у Бабиному Яру, публічні страти заручників і планомірні репресії проти «неблагонадійних» елементів деформували традиційну систему ціннісних орієнтирів. У цих екстремальних обставинах сформувалася психологія «негероїчної більшості», де повсякденний вибір людини коливався на тонкій межі між вимушеною лояльністю до режиму, моральними компромісами та першочерговим завданням біологічного збереження себе і своєї родини.

Досліджено, що офіційна карткова система розподілу продуктів, запроваджена окупаційною владою, була елементом свідомої політики штучного голодомору та соціальної селекції. Пайки, що виділялися населенню, не покривали навіть мінімальних фізіологічних потреб (енергетична цінність раціону утриманців часто не перевищувала 500 ккал на добу), а якість ерзац-хліба з кукурудзяних качанів та просяної луски свідчила про граничне виснаження організму містян. Оскільки право на отримання мінімального пайка мали лише особи, які працювали на потреби загарбників, офіційне працевлаштування сприймалося киянами не як акт лояльності, а як безальтернативний спосіб отримання засобів до існування та легальний захист від примусового вивезення на каторжні роботи до Німеччини.

Доведено, що неефективність і цинізм офіційного забезпечення змусили киян виробити автономні, тіньові стратегії економічного виживання. Провідну роль у порятунку міського соціуму від голодної смерті відіграли базарна торгівля та стихійне функціонування «чорного ринку», де панував натуральний обмін (гроші повністю втратили свою купівельну спроможність). Однією з наймасовіших і водночас найнебезпечніших практик стали «мінки» – піші або залізничні походи містян до навколишніх сіл з метою обміну цінних речей, одягу та предметів побуту на продукти харчування. Цей феномен радикально перевернув традиційну соціоекономічну ієрархію: урбаністичний простір Києва опинився в абсолютній, принизливій залежності від аграрного ресурсу українського села.

На мікроісторичному рівні встановлено, що Печерський район посідав особливе, парадоксальне місце в топографії окупованого міста, функціонуючи одночасно як урядово-адміністративний центр і закритий військово-стратегічний об'єкт. Руйнування Хрещатика та диверсії у вересні 1941 року докорінно переформатували локальну «карту виживання». Тотальний колапс комунальної інфраструктури (відсутність води, світла, опалення) змусив мешканців Печерська гранично стиснути свої щоденні маршрути навколо небагатьох

життєво важливих локацій – джерел води, пунктів видачі сурогатного хліба та громадських їдалень (зокрема, на вулиці Микільській).

Виявлено, що Печерськ став епіцентром найжорсткішого просторового та поліцейського контролю в Києві. Перетворення урядових Липок на ізольований німецький квартал, а території Києво-Печерської лаври – на об'єкт пильного військового нагляду призвело до внутрішньої сегрегації району. Для корінних печерян це означало постійну необхідність долати штучні барикади, паркани, зони забороненого руху та щоденно взаємодіяти з озброєним апаратом примусу. Повсякденні практики виживання тут вимагали від населення виняткової дисципліни, ретельного прорахунку логістики пересувань та бездоганного дотримання графіків і вимог окупантів задля уникнення миттєвого арешту.

Підсумовуючи, повсякденне життя киян у 1941–1943 рр. являло собою безперервну, екстремальну боротьбу за фізичне існування, розгорнуту в полі тотального нацистського насильства. Глибокий розрив між пропагандистським міфом про «нормалізацію» міського життя та жахливою реальністю голоду, терору й депортацій змусив населення Києва деконструювати старі радянські та виробити нові, специфічні – часто морально амбівалентні, але життєво необхідні – адаптаційні стратегії. Саме ці автономні практики самоорганізації, тіньової економіки та міської мобільності дозволили зберегти кістяк київського соціуму від повного біологічного та соціального винищення в лещатах нацистського «нового порядку».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 123. Арк. 4. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_123 (дата звернення: 09.05.2026).
2. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 16. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_129 (дата звернення: 09.05.2026).
3. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 3. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_130 (дата звернення: 09.05.2026).
4. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 3–4. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_132 (дата звернення: 09.05.2026).
5. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 4–5. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_133 (дата звернення: 09.05.2026).
6. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 3–4. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_135 (дата звернення: 09.05.2026).

7. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 3–28. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_137 (дата звернення: 09.05.2026).
8. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 5. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_138 (дата звернення: 09.05.2026).
9. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 3–8. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_139 (дата звернення: 09.05.2026).
10. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 140. Арк. 4. Електронний архів Державного архіву Київської області. URL: https://opisi.dako.gov.ua/opisi/list-files/index?folder=Fond_R-2412&subfolder=opys_2&delofolder=R2412_2_140 (дата звернення: 09.05.2026).

Періодика та газетні матеріали

11. Об'ява. Українське слово. 1941. 29 вересня. № 18. С. 2.
12. Про введення комендантської години : наказ. Українське слово. 1941. 29 вересня. № 18. С. 2.
13. Оголошення. Українське слово. 1941. 7 жовтня. № 24. С. 4.
14. Об'ява. Українське слово. 1941. 8 жовтня. № 25. С. 4.
15. Матеріали газети «Українське слово». Українське слово. 1941. 8 жовтня. № 25. С. 3.
16. Матеріали газети «Українське слово». Українське слово. 1941. 9 жовтня. № 26. С. 4.
17. Про перепустки на виїзд з Києва. Українське слово. 1941. 2 грудня. С. 4.
18. Впровадження комендантської години : оголошення. Українське слово. 1941. 11 грудня. № 79. С. 4.
19. Постанова № 239 голови міста Києва. Українське слово. 1941. 11 грудня. № 79. С. 4.

20. Навести порядок на підприємствах громадського харчування. Нове українське слово. 1941. 24 грудня. № 9. С. 4.
21. Видача хлібних карток. Нове українське слово. 1942. 31 травня. № 123. С. 4.
22. Порядок визначення непрацевдатності. Нове українське слово. 1942. 4 червня. № 126. С. 4.
23. Повідомлення штадткомісара. Нове українське слово. 1942. 11 жовтня. № 237. С. 4.

Спогади, щоденники, его-джерела

24. Герасимова Н. Щоденник Ніни Герасимової про війну. ГОРДОН. 2017. 8 лютого. URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/gerasimova.html> (дата звернення: 02.06.2026).
25. Колосова В. Київський щоденник. 1940–1945 / упоряд.: О. Лазаренко, А. Портнов. Харків : Права людини, 2021. 236 с.
26. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. Київ : Родовід, 2006. 208 с.
27. Кузнецов А. Бабий Яр : роман-документ. Київ : Саммит-Книга, 2008. 367 с. : іл.
28. Малаков Д. Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року). Бабин Яр: людина, влада, історія. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_7989.html (дата звернення: 02.06.2026).
29. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 316, [1] с., [5] арк. іл.
30. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Вінніпег : Видання «Нового шляху», 1954. 229 с.
31. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес : Видавництво Миколи Денисюка, 1952. 79 с.
32. Хорошунова І. Другой год войны. Єгупець : художньо-публіцистичний альманах Інституту юдаїки. 2002. № 10. С. 10–34.
33. Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги) : спогади. 1. В Україні / упоряд.: С. Вакуленко, О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.

Наукова література, статті, дисертації, монографії

34. Армстронг Дж. Український націоналізм. 1939–1945. Нью-Йорк : Columbia University Press, 1955.
35. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього : матеріали міжнар. наук. конф., 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / наук. ред. В. Нахманович. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 254 с.
36. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Критика, 2011. 556 с.
37. Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945). Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ : Українська асоціація дослідників жіночої історії, 2015. С. 299–327.
38. Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. Київ : Четверта хвиля, 2000. 232 с.
39. Ветров І. Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості. Сторінки воєнної історії України. 2001. Вип. 5. С. 126–131.
40. Войтенко В. С. Історики та нацистська влада в Києві: моделі поведінки : магістерська робота / Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024.
41. Вронська Т. В., Заболотна Т. В. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945. Київ : Темпора, 2013. 808 с.
42. Гедз В. А. Топоніміка київських вулиць періоду нацистської окупації 1941–1943 рр. в історичних дослідженнях. Військово-історичний меридіан. 2016. Вип. 2 (12). С. 26–33.
43. Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. [Historians.in.ua](https://www.historians.in.ua/). URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh> (дата звернення: 02.06.2026).
44. Гончаренко О. Організація управлінської комунікації окупаційних органів влади тимчасової військової адміністрації та райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Society. Document. Communication. 2022. Вип. 14. С. 12–48.

45. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с. : іл.
46. Дубина К. К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1967.
47. Дубонос Н. І., Пашина Н. П. Сутність поняття колабораціонізм та його основні ознаки. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2023. Вип. 37. С. 59–67. DOI: 10.34079/2226-2830-2023-13-37-59-67.
48. Жигало О. Б. Києво-Печерська лавра у 1941–1961 роках : магістерська робота. Київ, [б. р.].
49. Заболотна Т. В. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 119–151.
50. Заболотна Т. В. Діяльність Київської опери в роки нацистської окупації. Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 193–200.
51. Заболотна Т. В. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва). Сторінки воєнної історії України. 2011. Вип. 14. С. 23–36.
52. Заболотна Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві. Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 158–173.
53. Заболотна Т. В. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 40–53.
54. Заболотна Т. В. Інформаційно-пропагандистська складова взаємодії окупаційної влади і місцевого населення в Райхскомісаріаті «Україна»: за матеріалами преси. Сторінки воєнної історії України. 2017. Вип. 19. С. 141–171.
55. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 259 с.
56. Заболотна Т. В. Продовольче становище міського населення України у роки нацистської окупації: проблеми та шляхи вирішення (1941–1944 рр.). Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 23. С. 73–115.
57. Заболотна Т. В. Специфіка формування і діяльності місцевих органів влади у зоні військової адміністрації в роки нацистської окупації України:

- за матеріалами періодичних видань. Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 22. С. 118–161.
58. Заболотна Т. В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. Сторінки воєнної історії України. 2013. Вип. 16. С. 94–113.
59. Заболотна Т. В. Структура та повноваження районних управ м. Києва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.). Український історичний журнал. 2026. № 2. С. 139–162. DOI: 10.15407/uhj2026.02.139.
60. Заболотна Т. В. Тематика культурного життя українського суспільства в роки Другої світової війни: енциклопедичний формат. Військово-історичний меридіан. 2020. № 1 (27). С. 131–143.
61. Заболотна Т. В. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 135–151.
62. Заболотна Т. В., Жилєнкова І. Місцеві окупаційні органи влади в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняних енциклопедичних ресурсах. Сторінки воєнної історії України. 2018. Вип. 20.
63. Заглада О. М. Становище жінок в окупованому нацистами Києві (на основі его-джерел) : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра зі спеціальності 032 «Історія та археологія» / наук. кер. О. В. Хом'як ; Національний університет «Києво-Могилянська академія», факультет гуманітарних наук, кафедра історії. Київ, 2024. 77 с.
64. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 2 / О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред.: Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. Київ : Ніка-Центр, 2009.
65. Кабайда А. 1941. Календар-альманах «Нового шляху» / ред. П. Дорозинський. Торонто, 1991. С. 47.
66. Київ. 1941–1943 : фотоальбом : за матеріалами фотодокументальної виставки, що відбулася восени 1998 р. в Музеї історії міста Києва / упоряд., авт. комент. Д. В. Малаков. Київ : Кий, 2000. 267 с. : іл.
67. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / ред. В. А. Смолій. Київ, 1999. 335 с. (Україна крізь віки : у 15 т. ; т. 12).
68. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. Т. 2 : Н–Я /

- наук. ред.-консульт. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук ; НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Відділ україніки, Відділення «НДЦ періодики». Львів, 2007. 592 с.
- 69.Лисенко О. Є., Заболотна Т. В., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.). Військово-історичний меридіан. 2017. Вип. 4 (18). С. 61–83.
- 70.Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України ; упоряд. Н. Маковська. Київ, 2006. С. 762–769.
- 71.Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2009.
- 72.Перехрест О. Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини. Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13.
- 73.Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні : навч. посіб. для учнів 10–11 класів середніх загальноосвітніх закладів України. 5-те вид. Київ : ТОВ «Спринт-Сервіс», 2018.
- 74.Рафальська Г. Творча інтелігенція Києва в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.: сучасна вітчизняна історіографія. Емінак. 2016. № 3, т. 4. С. 60–68.
- 75.Ситник Д. О. Мотивація вступу до київської поліції (1941–1943 рр.) : магістерська кваліфікаційна робота / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020.
- 76.Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2020. Т. 3. С. 40–48. DOI: 10.18523/2617-3417.2020.3.40-48.
- 77.Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2014. Т. 28. С. 457.
- 78.Спудка І. М., Васильчук Т. В., Сигида Г. А. Українська інтелектуальна еліта: випробування «новою владою» (1941–1943 рр.). Zaporizhzhia Historical Review. 2021. Vol. 4 (56). С. 110–117.

- 79.Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України. Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ : Сфера, 2005.
- 80.Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 16 с.
- 81.Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2011. 943 с.
- 82.Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни : монографія. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 466 с.
- 83.Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ : [б. в.], 2010. 79 с.
- 84.Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»). Архіви України. 2014. № 4–5 (292–293). С. 256–273.
- 85.Щерба Б. Діяльність музеїв в окупованому нацистами Києві в 1941–1943 рр. Грінченко – Сетон міжнародний журнал молодих науковців. 2022. Вип. 4. С. 93–103.